Хосе Ортега-і-Гасет

Бунт мас

Переклад Вольфрама Бурггардта

I

НАВАЛА МАС (1)

Існує факт, який — на добро чи на зло — важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме — в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, з своєї природи, не повинні та й не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури. Такі кризи не раз бували в історії. їх ознаки й наслідки відомі. Так само відома їх назва. Це — бунт мас.

Щоб зрозуміти цей грізний факт, треба насамперед умовитись, що таким словам як "бунт", "маси", "суспільна влада" тощо — невільно надавати суто політичного значення. Громадське життя не тільки політичне, але рівно ж — і то в першій мірі — інтелектуальне, моральне, господарське, релігійне; воно охоплює всі колективні звичаї, включно з модою і способом розваги.

Може, ми найкраще підійдемо до цього історичного явища, якщо пошлемося на зоровий досвід, підкреслюючи таку рису нашого віку, яку можна бачити на власні очі.

її легко сформулювати, та не заналізувати. Я її зву явищем накопичення, "пересиченням". Міста повні людей. Доми повні пожильців. Готелі повні гостей. Поїзди повні подорожніх. Кав'ярні повні публіки. Про-менади повні перехожих. Приймальні славних лікарів повні хворих.

Вистави, хіба що вони занадто невчасні, повні глядачів. Пляжі повні купальників. Питання, яким раніше ніхто не журився, стає майже постійно проблемою, а саме: де знайти місця? [15]

Оце все. Чи в сучасному житті існує факт простіший, явніший і звичніший? Проламаймо ж тепер тривіальну поверхню цього спостереження: із здивуванням ми побачимо, що звідти б'є несподіваний струмінь, в якім біле світло дня розбивається на рясну гаму кольорів.

Що ж ми бачимо й що нас так дивує? Ми бачимо, що юрба, як така, володіє приміщеннями та знаряддями, що їх витворила цивілізація. Але зараз розсудок нам підказує, що тут не було чому дивуватись. Що ж, хіба це не ідеально? В театрі місця є на те, щоб їх займати; отже, на те, щоб зала була повна. Для того й у поїзді — сидіння, а в готелі — кімнати. Так, нема сумніву. Але річ у тому, що раніше ці заклади чи засоби комунікації не бували повні, а тепер вони кишать від людей, ще й назовні лишаються охочі ними користуватись. Хоч цей факт логічний і природний, годі перечити, що раніше цього не бувало, а тепер навпаки; отже, відбулася зміна, постала новизна, яка, принаймні на першу мить, виправдує наше здивування.

Дивуватися, подивляти — це початок розуміння. Це розвага й розкіш, властиві інтелектуалові. Його професійна риса — дивитися на світ розплющеними в подиві очима. Все на світі дивне й чудове для широко відкритих зіниць. Дивуватися — це насолода, що не дана футболістові, а натомість веде інтелектуала через світ у безнастаннім охмелінні візіонера. Його властивість — це здивовані очі. Тому античні народи надали Мінерві сову, птаха із завжди засліпленими очима.

Накопичення, пересичення раніше не були звичайним явищем. Чому ж воно звичайне тепер?

Складові частини цих юрб не виринули з небуття. Приблизно стільки ж людей існувало п'ятнадцять років тому. По війні здавалося, що ця

кількість повинна бути менша. Аж тут ми натрапляємо на першу важливу точку. Одиниці, що утворюють ці юрби, існували раніше, але не як юрба. Розпорошені по світі малими групами чи самотні, вони, очевидно, жили життям розбіжним, відокремленим і віддаленим. Кожна з них — чи то одиниця, чи мала група — займала своє місце на хуторі, на селі, в містечку чи в дільниці великого міста.

Тепер, раптом, вони з'являються у вигляді накопичення, і наш погляд всюди зустрічає юрби. Всюди? О, ні, якраз у найліпших місцях, що являються відносно витонченим витвором людської культури, у місцях, що [16] раніше були призначені для вужчих кіл, словом, для меншин.

Юрба раптом стала видима і влаштувалася на кращих місцях у суспільстві. Раніше, якщо вона існувала, то лишалася непомітною, займала задній план суспільної сцени; тепер вона вийшла наперед аж до рампи, і це вона — головний діяч. Вже нема чільних героїв: є тільки хор.

Юрба — це поняття кількісне й зорове. Перекладімо його, не змінюючи істоти, на суспільствознавчу термінологію. Тоді ми одержимо поняття суспільної маси. Суспільство — це завжди динамічна одність двох чинників: меншин і мас. Меншини — це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маса — це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. Отож під масами не слід розуміти головним чином "робітничі маси". Маса — це "рядова людина". Отак проста кількість — юрба — перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а являється повторенням загального типу. Що ж ми досягнули цим перетворенням кількості в якість? Дуже просто: за допомогою останньої ми розуміємо генезу першої. Ясно, і навіть самозрозуміло, що нормальне утворення юрби вимагає збіжності бажань, ідей і натури в одиницях, що належать до неї. Нам можуть закинути, що так мається з кожною суспільною групою, хоч за яку добірну вона себе вважатиме. Це так, але є істотна різниця.

У групах, що своїм характером не є юрбою та масою, фактична збіжність членів полягає в якомусь бажанні, в ідеї чи ідеалі, що сам по собі виключає широке розповсюдження. Щоб утворити хоч яку-небудь меншину, доконечно, щоб раніше кожний з особливих, відносно особистих причин відділився від юрби. Отже, його збіжність з іншими членами меншини — другорядна і наступає аж по тому, як кожний відосібнився, тому, в великій мірі, це збіжність у розбіжності. Буває, що Цей відосіблений характер групи виступає назовні, ,, наприклад, в англійських групах, що називають себе "нонконформістами", себто угрупованням тих, яких лучить тільки їхня розбіжність з необмеженою юрбою. Ця злука меншості з метою відділитися від більшості є неодмінним фактором в утворенні кожної меншини. [17]

Говорячи про малу публіку, що слухала віртуозного музику, Малларме дотепно каже, що ця публіка своєю нечисленною присутністю підкреслила відсутність широких мас.

В істоті, масу можна дефініювати як психологічний факт, не чекаючи на те, щоб одиниці з'явилися в накопиченні. В присутності однієї особи ми можемо пізнати, чи вона належить до маси, чи ні. Маса — це кожний, хто сам не дає собі обгрунтованої оцінки — доброї чи злої, а натомість почуває, що він "такий, як усі", і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими. Уявімо собі скромну людину, що спробувала оцінити себе на певних підставах — питаючи себе, чи має такий чи інший хист, чи відзначається в якомусь напрямку — і збагнула, що не має жодної видатної якості. Ця людина буде почуватись обмеженою і простою, необдарованою, але вона не почуватиметься "масою".

Коли мова про "добірні меншини", лицеміри та шахраї звичайно спотворюють значення цього виразу, наче вони не знають, що добірний чоловік — це не вередун, який вважає себе вищим від інших, а той, хто вимагає від себе більше, ніж інші, хоч він сам, може, й неспроможний сповнити цих вищих вимог. І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві,— це поділ на два типи: ті, що від

себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, а що для них жити — це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалитись, трісками, що їх несе течія.

Це мені нагадує, що правовірний буддизм складається з двох відмінних релігій: одна — суворіша і важча, друга — лагідніша і тривіальніша: Махаяна — "велика колісниця" чи "великий шлях" — і Хінаяна — "мала колісниця", "малий шлях". Вирішальним є, чи ми покладемо своє життя на одну колісницю, чи на другу, чи підемо шляхом найбільших вимог, чи найменших.

Отже, поділ суспільства на маси та на добірні меншини є поділом не на суспільні класи, а на класи людей, і тому не може покриватися з ієрархізацією на вищі і нижчі класи. Ясно, що серед вищих класів, коли вони справді такими є, скорше можна знайти людей, що вибрали "велику колісницю", тоді як нижчі класи [18] звичайно складаються з одиниць недоякісних. Але, в істоті, в межах кожного суспільного класу є маса і правдива меншина. Як ми далі побачимо, наш час характеризується перевагою маси й плебсу, навіть у групах із традицією добору. Отак в інтелектуальнім житті, що самою своєю істотою вимагає і передбачає кваліфікацію, помічається поступовий тріумф псев-доінтелектуалів некваліфікованих, не здатних до кваліфікування і самою своєю психікою дискваліфікованих. Подібно в рештках чоловічої та жіночої "шляхти". Натомість нерідко зустрічаємо сьогодні серед робітників, що раніше могли правити за найкращий приклад так званої "маси", шляхетно здисципліновані душі.

Отож у суспільстві існують процеси, чинності й функції найрозмаїтішого порядку, які саме своєю природою особливі і яких тому, без особливого ж хисту, не можна добре виконувати. Наприклад, певні насолоди мистецького й витонченого характеру, чи пак функції влади і політичного розсуду у громадських питаннях. Раніше ці особливі чинності були в руках кваліфікованих меншин, кваліфікованих принаймні в своїм власнім уявленні. Маса не мала наміру втручатися;

вона здавала собі справу, що, якби хотіла втручатись, то рівночасно мусила б придбати ті особливі хисти і перестати бути масою. Вона знала свою роль у здоровій суспільній динаміці.

Коли ми тепер повернемось до ствердженних на початку фактів, то вони недвозначно здадуться нам вісниками зміненого наставлення серед маси. Всі вони вказують на те, що маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняти місця, вживати знаряддя і втішатись насолодами, що досі були призначені для небагатьох. Наприклад: очевидно, що ці місця не були призначені для юрби, бо вони замалі розміром і натовп у них уже не міститься. А це наочно й чітко вказує на новий факт: маса, не переставши бути масою, витіснює меншини.

Ніхто, я гадаю, не шкодуватиме, що тепер люди уживають насолод на більшу міру і в більшій кількості, як раніше, бо ж тепер вони мають апетит і засоби на це. Лихо в тім, що це рішення мас — перебрати чинності, властиві меншинам,— не виявляється та й не може виявитися в самій лише царині насолод, а є загальною рисою нашого часу. [19]

Отож — попереджуючи те, що ми далі побачимо,— я вірю, що політичні новини недавніх років означають ніщо інше, як політичне панування мас. Стара демократія була обмежена щедрою дозою лібералізму і ентузіазму до закону. Служивши цим принципам, одиниця зобов'язувалася тримати сувору самодисципліну. Під захистом ліберальних засад і правової норми меншини могли діяти й жити. Демократія і право, співжиття під законом — це були синоніми. Сьогодні ми свідки тріумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення й смаки. Мильно тлумачити нову ситуацію, мовляв, маса втомилася політикою і передає її виконання спеціальним особам. Якраз навпаки. Так було раніше: то була ліберальна демократія. Маса припускала, що, з усіма їх вадами й слабостями, меншини політиків знались трохи краще на громадських проблемах, ніж вона. Тепер, натомість, маса гадає, що має право накидати і давати законну силу своїм кав'яр-няним

мудруванням. Я сумніваюся, чи були інші історичні епохи, де юрба правила б так безпосередньо, як у наш час. Тому я говорю про гіпердемократію.

Те саме діється в інших сферах, особливо ж в інтелектуальній. Може, я помиляюсь, але коли автор бере в руку перо, щоб писати на тему, яку він глибоко простудіював, він мусить здати собі справу, що рядовий читач, який ніколи цим предметом не займався, коли прочитає, то не для того, щоб чогось навчитися від нього, а, навпаки, для того, щоб осудити його, якщо автор незгідний з тими банальностями, якими набита голова даного читача. Якби одиниці, що утворюють масу, вважали себе особливо обдарованими, то це була б лиш особиста помилка, а не суспільний переворот. Для сьогоднішнього дня характеристично, що простий ум, знаючи, що він простий, осмілюється проголошувати своє право на простацтво і, де хоче, накидає його. У Північній Америці кажуть: бути відмінним — це бути непристойним. Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть. Та ясно, що ці "всі" насправді не є всі. "Усі" — це нормально була складна єдність мас і розбіжних спеціалізованих меншин. Тепер усі — це тільки маса. [20]

II

ПІДНЕСЕННЯ ІСТОРИЧНОГО РІВНЯ

Ось грізний факт нашого часу, описаний в усій його брутальності. До того ж він абсолютно новий в історії нашої цивілізації. Ніколи, в цілому її розвитку, не траплялося нічого подібного. Якби ми хотіли знайти щось аналогічне, то нам довелось би стрибнути за межі нашої історії і пірнути в світ, цілковито відмінний від нашого; ми мали б перенестися в світ античний, в години його занепаду. Історія Римської імперії — це також історія повстання та влади мас, що засмоктують та розкладають правлячі меншини і самі займають їх місце. Тоді також виникає явище накопичення, пересичення. Тому, як слушно завважив Шпенглер,

доводилось будувати, подібно як сьогодні, величезні споруди. Доба мас — це доба колосального (2).

Ми живемо під брутальною владою мас. Це ясно; ми вже двічі назвали цю владу "брутальною" і таким чином сплатили данину богові банальності; тепер, із квитком у руці, ми можемо бадьоро увійти в нашу тему і побачити виставу зсередини. Чи, може, ви гадали, що я задовольнюсь оцим, може, влучним, але зовнішнім описом, що віддає тільки те лице, тільки ту сторону цього страшного явища, яке видно з перспективи минулого? Якби я зараз кинув цю тему і зненацька обірвав мій нарис, читач подумав би, цілком слушно, що цей нечуваний виплив мас на поверхню історії не навіяв мені нічого іншого, як кілька дражливих, зневажливих слів, дещо відрази та дещо огиди; тим більше, що, як загальновідомо, я обстоюю радикально аристократичне тлумачення історії. Воно радикальне, тому що я ніколи не твердив, що людське суспільство повинне бути аристократичне, а пішов ген-ген далі. Я твердив, і щодня сильніше переконуюсь у тому, що людське суспільство, хоч-не-хоч, є завжди аристократичне самою своєю істотою, аж до такого ступеня, що воно є суспільством у міру свого аристократизму і перестає ним бути в міру того, як утрачає аристократизм. Очевидно, я говорю про суспільство, а не про Державу. Нікому не спаде на думку, що перед цим бурхливим клекотінням маси аристократична поста-ва Це скорчити маніжну гримасу, як панок з Версалю, [21] і цим задовольнитися. Версаль (розуміється, Вер-саль гримас) — це не аристократія, це повна протилежність: це смерть і гниття пишної аристократії. Тому єдина справді аристократична риса, що лишилася в тих людей,— це та гідна грація, з якою їх шиї приймали візит гільйотини; вони її приймали, як опух приймає ланцет. Ні, хто відчуває глибоке покликання аристократій, того видовище маси хвилює і захоплює так, як різьбяра — вид незайманого мармуру. Суспільна аристократія нічим не подібна до тієї нечисленної групи, що претендує виключно для себе на назву "високе товариство", що називає себе "високим колом" і живе просто-таки взаємним запрошуванням чи незапрошу-ванням. Як усе на світі має свою вартість і своє призначення, так само має їх цей малий "елегантний світ" у межах безмежного світу,

але призначення дуже підрядне і непорівняльне з геркулесівською працею справжніх аристократій. Я б охоче розглянув значення цього елегантного життя, що здається таким малозначним, але в нас тепер інша тема, ширшого засягу. Розуміється, що це "значне товариство" також іде з часом. Багато думок спричинила мені одна квітуча панійка, повна молодості й сучасності, зірка першої величини на небосхилі елегантного Мадриду, коли вона мені сказала: "Я не зношу балу, де запрошено менш як вісімсот осіб". За цим реченням я відчув, що стиль мас тріумфує сьогодні над цілим простором життя і накидає себе навіть у тих останніх закутках, що здавалися резервованими для happy few *.

* Щаслива меншина обранців (англ.).

Отже, я в рівній мірі відкидаю всяке тлумачення нашого часу, що не відкриває позитивного сенсу, захованого під сучасною владою мас, і всяке, що її приймає в блаженному спокої, не здригнувшися від жаху. Всяке призначення є в своїй глибині драматичне й трагічне. Хто сам не відчув, як пульсує небезпека нашого часу, той не проникнув у серце призначення, а лише торкнувся його хворобливо-блідої щоки. У нашому призначенні панує елемент жаху — нестримне й несамовите моральне повстання мас, імпозантне, невгамовне і двозначне, як усяке призначення. Куди воно веде нас? Чи це абсолютне зло, чи евентуальне добро? Ось воно бовваніє над нашим віком, як гігантський космічний [22] знак запитання, завжди в хитких обрисах, що нагадують гільйотину чи шибеницю, але й прагнуть викруглитися в тріумфальну арку!

Факт, який нам треба піддати анатомічному розтину, можна сформулювати під двома заголовками: по-перше, сьогодні маси користаються у великій мірі тим самим життьовим репертуаром, що раніше здавався призначеним виключно для меншин; по-друге, рівночасно маси перестали коритися меншинам: вони їх не слухають, не йдуть за ними, не поважають їх, а натомість відсувають їх набік і самі займають їх місце.

Заналізуймо перше твердження. Я тут маю на увазі, що маси втішаються насолодами і вживають знаряддя, винайдені добірними групами, які раніше монопольно ними користувались. Вони відчувають апетити й потреби, що раніше вважалися витонченостями, бо були спадщиною небагатьох. Дрібний приклад: у році 1820-му не було більш як десять ванних кімнат у приватних домах у Парижі (див. мемуари графині де Буань). Але тепер маси знають і вживають, з відносною вмілістю, багато такої техніки, якою раніше володіли тільки окремі одиниці.

І не тільки матеріальної техніки, але, що важливіше, правової та суспільної техніки. У XVIII столітті певні меншини знайшли, що кожна людська одиниця, самим фактом свого народження, не потребуючи жодної особливої кваліфікації, посідає певні основні політичні права, так звані права людини й громадянина, і що, в істоті, ці спільні для всіх права є єдиними, які існують. Всяке інше право, залежне від особливих дарів, засуджувалось як привілей. Спочатку це була чиста теорія й ідея небагатьох; згодом ця жменька небагатьох почала переводити цю ідею в практику, нав'язувати її та настоювати на ній: робили це кращі меншини. Одначе впродовж цілого XIX століття маса, що почала захоплюватись ідеєю цих прав як ідеалом, не відчувала їх у собі, не користувалася ними і не намагалася їх здійснити, а, фактично, під демократичним правлінням жила й почувалася далі, як під старим режимом. "Народ" — як його тоді називали — вже дізнався, що він суверенний; але він не йняв віри. Сьогодні той ідеал перейшов у дійсність, та вже не в законодавстві, що є лише зовнішньою схемою громадського життя, а в серці кожного індивіда, хоч які в нього ідеї, [23] включно коли його ідеї реакційні; себто включно, коли він уражає й топче установи, що ці права затверджують. На мою думку, хто не розуміє цієї дивної моральної ситуації мас, не може збагнути нічого, що тепер починає діятися в світі. Суверенність некваліфікованої одиниці як такої, як загального типу, перестала бути правовою ідеєю чи ідеалом, а стала психологічним станом, притаманним пересічній людині. І добре відмітьте: коли щось, бувши ідеалом, переходить у дійсність, воно неминуче перестає бути ідеалом. Вивітрюються престиж і владна магія,

властивості, якими ідеал впливає на людину. Нівеляційні вимоги щедрого демократичного захоплення обернулися з прагнень та ідеалів в апетити й підсвідомі припущення.

Отож ці права мали на меті не що інше, як вирвати людські душі з їх внутрішньої неволі і прищепити їм певну свідомість панства й гідності. Чи ж не бажалося, щоб пересічна людина почувала себе володарем, керівником і паном себе і свого життя? Це вже осягнено. Чому ж нарікають ті, що тридцять років тому були лібералами, демократами та прогресистами? Чи, може, вони, як діти, чогось хочуть, але бояться наслідків? Хочете, щоб пересічний чоловік був паном? Тож не дивуйтесь, що він діє за власними примхами, що вимагає всіх насолод, що рішуче накидає свою волю, що відмовляється від усякої служби, що вже не слухає нікого, що піклується своєю особою й своїм дозвіллям, що дбайливо добирає одяг: це деякі постійні властивості, що супроводять свідомість панства. Сьогодні ми їх знаходимо в пересічній людині, в масі.

Отже, ми бачимо, що життя пересічної людини складається сьогодні з того самого життьового репертуару, який раніше був притаманний лише найвищим меншинам. Отож пересічна людина становить грунт, що над ним проходить історія кожної епохи; вона для історії те, що рівень моря для географії. Якщо ж пересічний рівень знаходиться сьогодні там, де раніше сягали тільки аристократії, то це просто значить, що рівень історії раптом піднявся — по довгому підземному підготовленні, але в зовнішньому вияві таки нагло — одним стрибком, за одне покоління. Людське життя, в цілому, піднялося. Сучасний вояк, сказати б, має в собі багато старшинського; людське військо вже складається зі старшин. Досить глянути на енергію, [24] рішучість і легкість, з якими будь-яка одиниця простує сьогодні через життя, вхоплює скоромінущу насолоду і накидає своє рішення.

Все добро і все зло сучасного та найближчого майбутнього мають свої причини й коріння в цьому загальному піднесенні історичного рівня.

Та ось нам спадає на думку непередбачене спостереження. Те, що сучасне життя є на пересічному рівні колишніх меншин,— нове явище лише в Європі; в Америці це явище природне й органічне. Щоб виразно зрозуміти мій намір, хай читач обміркує свідомість правової рівності. Це психологічний стан, коли людина почуває себе володарем і паном, рівним будь-якій іншій людині. В Європі вдалося досягнути цього лише визначним групам, але в Америці це був природний стан від XVIII століття, отже, фактично від віку. Та ось ще дивніший збіг обставин! Коли в Європі виникає цей психологічний стан пересічної людини, коли підноситься рівень суцільного її буття, тон і манери європейського життя в усіх його виявах раптом набувають нового обличчя, і з'являється фраза: "Європа американізується". Люди, що це казали, не надавали цьому явищу більшої ваги; вони гадали, що йдеться про легку зміну в звичаях, про моду, і, дезорієнтовані зовнішнім виглядом, приписували це бозна-якому впливові Америки на Європу. Цим, на мою думку, звульгаризовано проблему, що є куди дивнішою й глибшою.

Галантність вимагала б, щоб я сказав людям з-за моря, що, справді, Європа замериканізувалась і що це зумовлено впливом Америки на Європу. Але ні: ось правда зударяється з галантністю і мусить узяти гору. Європа не замериканізувалася. Вона ще не зазнала сильного впливу з Америки. І одне і друге хіба що починається тепер; але нічого подібного не було в безпосередньому минулому, з якого проросло сучасне. Існує бентежна сила фальшивих уявлень, що засліплюють зір одним і другим, американцям і європейцям. Тріумф мас і, наслідком, пишне піднесення життьового рівня сталися в Європі з внутрішніх причин, по двох сторіччях прогресистського виховання людності і рівнобіжного господарського збагачення суспільства. Але річ у тому, що цей наслідок збігається з найвиразнішою рисою американського життя; і через цей збіг морального стану європейської пересічної людини [25] з моральним станом американця сталося, що європеєць вперше розуміє американське життя, яке раніше було для нього загадковим і таємничим. Отже, йде не про вплив, що був би трохи дивним, бо був би "відпливом", а про річ, яку ще менше підозрівається: іде про зрівняння. Європейці завжди догадувалися, що пересічний рівень життя вищий в

Америці, ніж на старому континенті. Явне, хоч мало аналітичне, прочуття цього факту зродило уявлення, що Америка — країна майбутнього; його завжди приймали й ніколи не брали під сумнів. Розуміється, що таке розповсюджене й закорінене уявлення не міг навіяти вітер. Підставою цього був здогад, що в Америці пересічний рівень життя вищий, а натомість рівень ліпших меншин нижчий, ніж у Європі. Але історія, як і хліборобство, живиться долинами, а не верховинами, пересічним суспільним рівнем, а не видатними одиницями.

Ми живемо у вік зрівнянь: зрівнюються багатства, зрівнюється культура між різними суспільними верствами, зрівнюються статі. Отож так само зрівнюються континенти. А що життьовий рівень Європи раніше був нижчий, то в цьому зрівнянні вона тільки виграє. Тому, під цим кутом дивлячись, повстання мас означає небувалий зріст живучості і можливостей; отже, цілком протилежне тому, що ми так часто чуємо про занепад Європи. Вислів цей заплутаний і незграбний, бо якось неясно, про що мова, чи про європейські держави, чи про європейську культуру, чи про те, що криється під усім цим і є безмежно важливіше, ніж усе це, а саме: живучість Європи. Про держави і про європейську культуру ми скажемо своє слово пізніше — може, цитована фраза стосується саме їх, але щодо живучості треба насамперед ствердити, що існує груба помилка. Коли я висловлюсь інакше, може, моє твердження видасться більш переконливим чи менш неправдоподібним, отже, я тверджу, що сьогодні пересічний італієць, пересічний іспанець чи пересічний німець відрізняються менше своїм життьовим тоном від американця чи аргентинця, ніж тридцять років тому. І цього факту американці не повинні забувати. [26]

III

РІВЕНЬ ЕПОХИ

Отже, влада мас являє одну позитивну сторону, оскільки вона свідчить про піднесення всього історичного рівня і показує, що пересічне життя проходить сьогодні на вищій площині, ніж учора. Це

нас переконує, що життя може мати різні височини і що це фраза, сповнена змісту, яку звичайно повторюють беззмісто-во, коли говорять про висоту часів. Слід зупинитися на тій точці, бо вона дає нам засіб установити одну з найнесподіваніших рис нашої епохи.

Кажуть, напршклад, що та чи інша річ не відповідає висоті часів. Авжеж, не абстрактний час хронології, що є цілковито рівний, а життьовий час, що його кожне покоління називає "нашим часом", завжди має певну височінь: сьогодні височить над учорашнім днем, чи тримається на рівні, чи спадає. Образ спадання, що криється в слові "занепад", походить від цього прочуття. Так само кожна людина більш чи менш ясно почуває, яке є співвідношення між власним життям і висотою часів, на якій воно розгортається. Є люди, які чуються в умовах сучасного життя як жертва моря, що не може втриматися на поверхні. Шалений темп, яким ми сьогодні живемо, завзяття й енергія, з якими беремось до всього, тривожать людину архаїчної натури, і ця тривога міряє різницю між власним пульсом і пульсом епохи. Натомість людина, що живе повністю й охоче у формах сучасності, є свідома співвідношення між висотою нашого часу та висотою різних минулих віків. Що це за співвідношення?

Було б помилкою припускати, що завжди людина однієї епохи вважає минулі епохи за нижчі рівнем, просто тому, що вони минулі. Досить пригадати, що, на думку Хорхе Манріке, "всяка минула доба була ліпша".

Але й це неправда. Не всі віки чулися нижчими від якогось минулого віку, але й не всі вважали себе вищими за все, що було і жило в пам'яті. Кожний історичний вік виявляє відмінне почуття супроти цього дивного явища життьової височини, і мені дивно, що мислителі й історіографи ніколи не звертали уваги на такий явний і важливий факт. [27]

Враження, що його висловлює Хорхе Манріке, було безсумнівно найзагальнішим, принаймні беручи grosso modo *. Більшості епох власний час не здавався вищим за інші, стародавні віки. Навпаки,

найчастіше люди припускали, що колись в минулому були кращі часи, повніше буття: "золотий вік", кажемо ми, вихованці Греції й Риму. "Алчерінга", кажуть австралійські дикуни. Це свідчить, що ті люди почували в пульсі власного життя до певної міри брак повної снаги, знемогу, неспромогу налити кров'ю все мереживо жил. Тому вони шанували минуле, "класичні" часи, що їх існування здавалося їм чимсь ширшим, багатшим, досконалішим і напруженішим за життя власного часу. Коли вони оглядались і уявляли собі ці більшевартісні сторіччя, то їм здавалося, що вони не перевищують їх, а, навпаки, лишаються понизу, мов живе срібло, що впало в термометрі і не містить у собі вищого ступеня чи радше не має стільки калорій. Від 150 року по Хри-сті це почуття всихаючої живучості, убуття, занепаду й ослаблення пульсу поступово зростає в Римській імперії. Вже Горацій співав: "Наші батьки, гірші за наших дідів, народили нас, ще негідніших, і ми породимо ще нездатніших нащадків". (Оди, книжка III, 6).

* В загальних рисах (латин.).

Aetas parentum peior avis tulit nos nequiores, nos daturos progeniem vitiosorem.

Два сторіччя пізніше не знайшлося в цілій Імперії досить більш-менш сміливих італіків, щоб обсадити становища центуріонів, і довелося наймати для цієї служби далматійців, а згодом варварів з-над Дунаю й з-над Рейну. Тим часом жінки стали неплідні й Італія обезлюднилась.

Гляньмо тепер на інший рід епох, що їх життьове почуття позірно цілком протилежне останньому. Іде про дуже дивне явище, яке нам важливо дефініювати. Коли не більш як тридцять років тому політики ораторствували, перед людом, вони звичайно осуджували той чи інший захід уряду, таку чи іншу крайність, кажучи, що це не гідне нашого передового віку. Цікаво пригадати, що цього самого вислову вжив Траян у своєму відомому листі до Плінія, де він радить не [28] переслідувати християн на підставі анонімних доносів: Nee nostri saeculi est *. Отже, були такі епохи в історії, які почували, що вони осягли повну, остаточну

височінь; часи, коли здається, що вже досягнено ціль подорожі, коли здійснюється давнє бажання і сповнюється надія. Це є "повнота часів", повна зрілість історичного життя. І дійсно, тридцять років тому європеєць вважав, що людське життя дійшло того, чим воно повинно бути, чим воно прагнуло бути впродовж багатьох поколінь, чим воно мало бути вже назавжди. Часи повноти завжди вважають себе за вислід багатьох інших підготовчих віків, інших часів без повноти, нижчих від власного, над якими височіє ця година повного цвіту. Коли дивитися з цієї висоти, складається враження, що ті підготовчі епохи жили лише тугою і нездійсненною ілюзією; що то були часи незадоволеної жадоби, палких предтеч, напруженого чекання, болючого контрасту між чітким прагненням і неспівзвучною дійсністю. Отак XIX століття дивиться на Середньовіччя. Нарешті надходить день, коли це старе бажання, часом тисячолітнє, здається осягненим: дійсність приймає його і кориться. Ми дійшли до вимареного верхів'я, до визначеної мети, до вершини часів! На місці старого "ще ні" стало вже "нарешті".

* Час не на нашій стороні (латин.).

Це погляд наших батьків і цілого їх сторіччя на своє життя. Не забуваймо: наш час — це час, який іде слідом за добою повноти. Тому людина, що лишилася на другому березі, у тій недавно минулій повноті, неминуче дивиться на все з власної точки зору: через оптичне викривлення їй здається, що наш вік — це упадок з повноти, занепад.

Але старий, досвідчений любитель історії, що досліджує пульс часів, не засліплюється цим маревом уявної повноти.

Як я вже ствердив, для того щоб існувала "повнота часів", доконечно, щоб якесь давнє бажання, тривоживши й наболівши довгими сторіччями, нарешті здійснилося в один день. І дійсно, ті часи повноти — це часи задоволені; іноді, як у XIX столітті, аж надто задоволені. Аж тепер ми здаємо собі справу, що ті, такі задоволені, такі довершені сторіччя — всередині мертвого — Правдива життьова повнота не полягає в задоволенні, [29] в успіху чи в досягненні. Вже Сервантес

казав, що "шлях завжди кращий за постій". Період, що задовольнив своє бажання і свій ідеал, вже нічого більше не бажає, його джерело бажань засохло. Себто ота повнота насправді є закінченням. Є сторіччя, що, не вміючи відновити своїх бажань, умирають від задоволення, так, як умирає щасливий трутень по весільному леті.

Звідси разючий факт, що ті етапи так званої повноти завжди почували в глибині душі якийсь своєрідний сум.

Прагнення, що так повільно зароджувалося, нібито нарешті здійснюється в XIX столітті і, підсумовуючи, прибирає назву "модерна культура". Вже сама назва бентежить: це ж нечувано, щоб час називав себе "модерним", себто заключним та остаточним, що перед ним усі інші — лише пережитки, скромні готування й прагнення в його напрямку! Кволі стріли, що не влучають у ціль (3).

Чи ж ми не торкаємось тут основної різниці між нашою добою і добою, яка щойно минула, зайшла за обрій? Наша доба вже не чується остаточною; навпаки, в самих її надрах криється невиразне прочуття, що нема часів остаточних, сталих і назавжди скристалізованих. Навпаки, претензія, що певна епоха життя — та, що зветься "модерною культурою",— є остаточна, здається нам неймовірним затемненням і звуженням поля зору. І це почуття дає нам солодке враження, що ми втекли з тісного й герметично замкненого простору; що ми вирвались і знову виходимо під зорі, в світ дійсний, глибокий, жаский, непередбачений і невичерпний, де все-все можливе: найліпше і найгірше.

Віра в модерну культуру була сумна: зналося, що "завтра" цілою своєю істотою буде подібне до "сьогодні", що поступ полягає лише в простуванні у віки вічні по тому самому шляху, що ось уже під ногами. Такий шлях — це радше еластична в'язниця, що розтягається, та не пускає нас на волю.

Коли на початках Імперії якийсь культурний провінціал прибував у Рим — Лукан, наприклад, чи Сенека — і бачив величні імперські будови, символи тривкої влади, йому стискалося серце. Нічого нового вже не могло статися в світі. Рим — вічний. І якщо є меланхолія руїн, що підноситься з них, мов випари [30] з мертвих вод, то цей чутливий провінціал відчував меланхолію не менш гнітючу, хоч і протилежну: меланхолію вічних споруд.

Чи ж не ясно, що, супроти цього емоційного стану, почуття нашої епохи більш подібне до галасливої радості дітей, що вирвалися зі школи? Тепер ми вже не знаємо, що станеться завтра у світі, і це нас потай радує; бо ця непередбаченість, цей обрій завжди відкритий на всі можливості — ось дійсне життя, правдива повнота життя.

Цей діагноз, якому, правда, бракує другої половини, контрастує зі скаргами про занепад, що квилять на сторінках стількох сучасників. Тут річ в оптичному викривленні, що походить від багатьох причин. Іншим разом я розгляну деякі з них; але тепер я хочу висунути лише найявнішу: походить вона від того, що прихильники ідеології, яка, на мою думку, віджила, беруть під увагу лише політичну і культурну сторону історії, і не помічають, що все лише поверхня; що історична дійсність у своїй глибині — це чисте прагнення жити, потуга, подібна до космічних сил; не та сама, отже не природна, але таки споріднена з тією силою, що хвилює море, запліднює звіра, заквітчує дерево та розпалює жар у зорях.

Проти діагнозу занепаду я рекомендую таке міркування.

Занепад — це, річ ясна, порівняльне поняття. Па-дається від вищого до нижчого стану. Отож це порівняння можна робити з найрозмаїтіших точок зору, які можна собі уявити. Для фабриканта бурштинових мундштуків світ у занепаді, бо майже ніхто вже не курить з таких мундштуків. Інші точки зору можуть бути поважніші, ніж оця, але всі вони лишаються односторонніми, довільними і зовнішніми супроти самого життя, яке ми саме пробуємо оцінити. Є лише одна виправдана й

природна точка зору: зайняти своє становище в самому житті, споглядати його зсередини і побачити, чи воно чується занепалим, себто охлялим, недолугим, прісним.

Але, навіть ізсередини дивлячись, як можна пізнати, и життя чується занепалим, чи ні? Для мене нема Умніву щодо вирішальної ознаки: життя, що не воліє одного іншого життя з жодного іншого віку, що, вже воліє саме себе, не можна в поважному розумінні [31] назвати занепалим. Ось куди простувало все моє міркування про проблему висоти часів. Бо виявляється, що саме наш час зазнає в цьому відношенні дуже дивного почуття; наскільки я знаю, небувалого досі в усій знаній історії.

У салонових зустрічах минулого сторіччя неминуче надходила година, коли пані та їх приручені поети ставили один одному таке питання: "У якому минулому віці ви хотіли б жити?" І зараз же кожне із них, закинувши на плечі котму зі своїм особистим життям, вирушало в уявні мандри шляхами історії в пошуках за часом, закроєним на його стиль життя. І хоч XIX сто^ ліття відчувало осягнення повноти,— а може, й саме тому,— воно було прив'язане до минулого, думаючи, що стоїть на його плечах; воно, властиво, дивилося саме на себе як на завершення всього минулого. Тому воно навіть вірило у відносно класичні епохи — сторіччя Перікла, Відродження,— де формувалися сучасні вартості. Цього повинно б вистачити, щоб ми поставилися з підозрінням до часів повноти; вони обличчям повернені назад, вони задивляються в минуле, що сповняється в них.

Отож, як, цілком щиро, відповів би який-небудь представник сучасності, якби йому поставили таке питання. Я думаю, що тут нема сумніву: будь-яке минуле, без винятку, справляло б на нього враження тісного простору, де можна задихнутися. Тобто сучасна людина почуває, що її життя більш наснажене, ніж усі стародавні; чи, навпаки сказавши, що суцільне минуле не доросло до нинішнього людства. Це відчуття сучасного життя виключає своєю абсолютною чіткістю всяку нерозважну писанину про занепад.

Наше життя відчуває передусім, що воно ширше за всяке минуле життя. Як же воно може чутися занепалим? Якраз навпаки: вірячи, що воно більше наснаже" не, воно втратило всяку повагу й увагу до минулого* Тому ми вперше зустрічаємо добу, що робить tabula rasa з усякої класики, що ні в чому минулому не визнає евентуального взірця чи норми, і хоч вона з'являється наприкінці стількох сторіч безперервного розвитку, все-таки вона здається початком, світанком, дитинством. Ми дивимося назад, і славне Відродження виї дається нам вузьким, провінціальним, надутим і, чому б не признатися, дешевим. [32] Я колись підсумував цю ситуацію в отакій формі: "Серйозний розрив між минулим і сучасним — це загальне явище нашої епохи, і в ньому криється те більш-менш невиразне підозріння, що приводить до характеристичного збентеження сучасного життя. Ми, сучасні люди, відчуваємо, що раптом залишилися самі на землі; що мертві вмерли не на жарт, а таки по-справжньому; що вони вже не можуть стати нам у пригоді. Рештки традиційного духу звітрились. Взірці, норми чи стандарти нам непотрібні. Ми мусимо розв'язати наші проблеми без активної співпраці з минулим, в повній дійсності — чи то проблеми мистецтва, науки чи політики. Європеєць стоїть самотній, без живих небіжчиків по боці; так, як Петер Шлеміль, він загубив свою тінь. Це завжди стається, коли надходить полудень".

Чим же є, коротко,— та висота нашого часу?

Це не повнота часів, і все ж вона чується вищою за всі минулі часи і за всяку знану повноту. Нелегко сформулювати, як наша епоха сама себе бачить: вона вірить, що переважає всі інші, а також чується початком, хоч і непевна, чи вона, часом, не є агонія. Який нам дібрати вираз? Може, оцей: вища за інші часи і нижча від себе. Потужна і рівночасно непевна свого призначення. Горда зі своїх сил і рівночасно застрашена ними.

IV

ЗРІСТ ЖИТТЯ

Влада мас і піднесення рівня, що вказує на височінь часу,— це, в свою чергу, лише ознаки повнішого і ширшого факту. Цей факт майже гротесковий і неймовірний у своїй чіткості.

Полягає він просто в тім, що світ раптом зріс і разом зросло життя в ньому. Зненацька воно стало дійсно всесвітнім; я маю на думці, що для нинішньої пересічної людини зміст життя обіймає цілу планету; що кожна одиниця, за звичкою, живе життям цілого світу. Десь понад рік тому мешканці Севільї слідкували по годинах у своїх популярних часописах, що діялося (3) кількома людьми близько бігуна,— себто на розжареному тлі андалузького краєвиду пропливали крижані [33] гори. Ні один клаптик землі вже не є замкнений в своєму геометричному розміщенні, а впливає на різні ділянки життя в інших частинах планети. Згідно з принципом фізики, що речі знаходяться там, де вони діють, ми можемо признати будь-якій точці земної кулі справді дійову повсюдність. Ця близінь далекого, ця присутність неприявного розширила в нечуваній мірі обрій кожного життя.

І світ зріс також у часі. Передісторія й археологія відкрили історичні періоди фантастичної тривалості. Суцільні цивілізації й імперії, що донедавна навіть не підозрівали їх назв, прилучено до нашого знання, мов нові континенти. Ілюстрований журнал і екран перенесли ці віддалені клапті землі безпосередньо перед очі народу.

Але цей просторово-часовий зріст світу сам собою не мав би жодного значення. Фізичні простір і час — це абсолютно безглузді аспекти всесвіту. Тому культ чистої швидкості, якому поки що віддаються наші сучасники,— більше оправданий, як звичайно допускають. Швидкість, що складається з простору й часу, не менш безглузда, як її складники; але вона служить на те, щоб їх виключати. Одне безглуздя дається перемогти лише іншим. Для людини це питання честі — тріумфувати над космічним простором і часом(4), що позбавлені всякого сенсу, і нема чого дивуватися, що це дає нам дитячу насолоду — пустити в дію чисту швидкість, яка вбиває простір і здавлює час. Виключаючи їх, ми їх оживляємо, ми їх використовуємо для своїх намірів, ми можемо бувати в

більшому числі місць, ніж раніше, вирушати та прибувати частіше, споживати в коротшому життьовому часі більше космічного часу.

Але, кінець кінцем, дійсно важливий зріст світу полягає не в його збільшених розмірах, а в тім, що він обіймає більше речей. Кожна річ (ми беремо це слово в найширшому розумінні) — це щось, що можна бажати, задумувати, творити, нищити, знаходити, споживати чи відкидати; всі ці поняття окреслюють життьові дії.

Візьмімо яку-небудь із наших дій, наприклад, купно. Уявімо собі двох людей, одного з нашого, а другого з XVIII століття, що мають такі самі достатки, співмір-но з вартістю грошей в обох епохах, і порівняймо [34] репертуар купна, що лежить перед одним і другим. Різниця майже неймовірна. Кількість можливостей, що відкриваються перед сьогоднішнім покупцем, стає фактично безмежною. Нелегко уявити й забажати якоїсь речі, що не існує на ринку, і навпаки: неможливо людині уявити й забажати всього, що є в продажу. Може хтось сказати, що, із співмірно рівними достатками, людина наших днів не зможе купити більше, ніж людина XVIII століття. Це неправда. Сьогодні можна купити більше речей, бо промисловість обнизила ціну майже на всі предмети. Зрештою, мені було б однаково, якби дійсно було так, бо це ще більше підтвердило б мої міркування.

Дія купування кінчається рішенням купити певний предмет; але ж перед тим мав прийти вибір, а вибір починається усвідомленням усіх можливостей, що дає ринок. Звідси випливає, що життя, в аспекті "купування", полягає передусім у переживанні можливостей купна, як таких. Коли говоримо про наше життя, ми звичайно забуваємо одну річ, мені здається найістотнішу: наше життя — це передусім постійна свідомість того, що нам можливе. Коли б у кожну мить ми мали перед собою всього тільки одну можливість, то не було б сенсу називати це можливістю. Це була б радше гола необхідність. Але в дійсності це чудове явище, яке зветься життям, має ту істотну особливість, що перед ним завжди відкривається кілька виходів, які через свою кількість набувають характеру можливостей, між якими ми маємо вибрати (5).

Сказати, що ми живемо,— це сказати, що ми перебуваємо в оточенні окреслених можливостей. Це оточення ми звичайно називаємо "обставинами". Усяке життя — це перебувати в "обставинах" чи в світі. Бо це ж первинне значення поняття "світ". Світ — це репертуар наших життьових можливостей. Отже, це не є щось відокремлене й чуже нашому життю, а це його справжня периферія. Світ становить те, чим ми можемо бути, нашу життьову потенціальність. Вона мусить обмежитись, щоб здійснитися, чи, іншими словами, ми осягаємо лише маленьку частинку того, чим можемо бути. Тому нам здається, що світ такий велетенський, а ми в ньому такі малесенькі. Світ чи наше можливе життя завжди більше від нашого призначення чи реального життя.

Але тепер я хочу тільки відзначити, як життя людини [35] зросло у вимірі потенціальності. Воно розраховує на безмежно ширший обсяг можливостей, ніж раніше. В інтелектуальній царині воно тепер знаходить більше шляхів мислення, більше проблем, більше даних, більше наук, більше точок зору. Тоді як майже всі звання й посади в примітивному житті можна порахувати на пальцях однієї руки — пастух, мисливець, воїн, маг,— сьогодні список можливих зайнять незмірно великий. Подібну річ зустрічаємо в царині насолод, хоч їх каталог не такий рясний, як в інших ділянках життя, і це явище серйозніше, ніж припускають. Все-таки для людей середніх прошарків, що живуть по містах,— а міста є зображенням сучасного буття,— можливості втіх зросли неймовірно впродовж нецілого сторіччя.

Але зріст життьової потенціальності не обмежується досі сказаним. Вона зросла також у безпосереднішому і більш таємничому сенсі. Є сталий і загальновідомий факт, що в фізичних і спортових зусиллях сьогодні доконують таких подвигів, що геть перевершують усі минулі. Мало подивляти кожен із них і признати, що він побиває рекорд; треба відмітити, як нам западає в свідомість їх частота, переконуючи нас, що людський організм має в наш час більші спроможності, ніж будь-коли. Бо подібну річ зустрічаємо в науці. Всього за кілька десятиріч вона неймовірно розширила свій космічний обрій. Ейнштейнова фізика

простує через такі неосяжні простори, що стара Ньютонова фізика займає в них тісне горище(6). І цей екстенсивний зріст зумовлений інтенсивним зростом наукової точності. Ейнштейнова фізика постала через увагу до найдрібніших різниць, що ними раніше нехтували, що на них не зважали, бо вони здавалися без ваги. Та виявляється, що атом, який учора був межею світу, сьогодні так розрісся, що перетворився в цілу планетарну систему. Тут я не маю на увазі, що це могло б означати для вдосконалення культури,— це мене тепер не цікавить, я маю на увазі зріст суб'єктивної потуги, на який це все вказує. Я не підкреслюю, що Ейнштейнова фізика точніша від Ньютонової, а що людина Ейнштейн здібна на більшу точність і свободу духу, ніж людина Ньютон(7); так само, як чемпіон боксу дає сьогодні удари важчого калібру, ніж давав давніше.

Як кіно й ілюстровані журнали зводять на очі пересічній людині найвіддаленіші місця планети, так часописи [36] й розмови дають їй відомості про інтелектуальні подвиги, що їх підтверджують нововинайдені технічні апарати в вітринах. Все це сповнює її свідомість враженням неймовірної потуги.

Я не хочу сказати цим, що людське життя сьогодні краще, як було в інші часи. Я говорив не про якість сучасного життя, а тільки про його кількісний чи потенціальний поступ. Я вірю, що оцим я точно описую свідомість нинішньої людини та її життьовий тон, який полягає в почутті вищої, ніж будь-коли, потенціальності, тоді як усе минуле здається скарлуватілим.

Цей опис був потрібний, щоб заперечити писанину про занепад, а зокрема про занепад Заходу, яка сповнювала атмосферу останнього десятиріччя. Згадаймо моє попереднє міркування на цю тему, що мені здається таким простим, як і самозрозумілим. Годі говорити про занепад, не уточнивши, що саме занепадає. Чи цей песимістичний термін стосується культури? Чи занепадає європейська культура? Чи, може, тільки занепадають національні організації в Європі? Припустімо, що так. Чи цього вистачає, щоб говорити про занепад Заходу? Ні в

якому разі. Бо такі форми занепаду — це частинні спади, що стосуються другорядних первнів історії — культури і націй. Є лиш один абсолютний занепад: він полягає в упадку живучості; а він існує лише тоді, коли його відчувають. З цієї причини я затримався на обговоренні явища, що його часто недобачають, а саме — свідомості чи відчутті, що кожна епоха має свою життьову висоту.

Це навело нас на тему "повноти", що її відчували деякі сторіччя супроти інших, які, навпаки, вважали, Що вони впали з більших висот, зі старовинних і блискучих золотих віків. І під кінець я відзначив явний факт, Що наш час відзначається дивним переконанням, що він перевершує всі інші минулі часи; мало того: він нехтує всім минулим, не визнає класичних і взірцевих епох, а натомість дивиться на себе, як на нове життя, Що його не можна звести до нижчих, старовинних форм.

Я сумніваюся, що можна зрозуміти наш час, нехтуючи цим спостереженням. Бо ж то якраз його проблема. Хай він чувся занепалим, він мав би інші епохи, вищі за себе, а це було б одне й те саме, як поважати, по-аивляти й шанувати їх формотворчі принципи. Наш [37] час мав би чіткі й непохитні ідеали, хоч був би неспроможний здійснити їх. Але правда цілком протилежна: ми живемо в час, що чує в собі неймовірну здібність творити, але не знає, що творити. Він панує над усіма речами, але не є паном самого себе. Він чується розгубленим у власному багатстві. Маючи більше засобів, більше знання, більше техніки, ніж раніше, виявляється, що сучасний світ простує шляхом найнещасливіших світів — просто пливе собі за течією.

Звідси походить дивна двоїна — потужність і непевність, що загніздилася в сучасній душі. Вона в подібному становищі, як регент під час неповноліття Людовіка XV: казали, що він мав усі здібності, крім здібності вживати їх. Багато речей здавалися вже неможливими XIX століттю з його непохитною вірою в поступ. Сьогодні, просто тому, що все нам здається можливим, ми передчуваємо, що також найгірше є можливим: регрес, варварство, занепад(8). Сама собою це не була б погана ознака: це означало б, що ми знову знаходимо контакт з

непевністю, конечною для всякого життя, з болючою та солодкою тривогою, що криється в кожній хвилині, якщо ми вміємо пережити її до самого ядра, до самих тремких надр. Звичайно ми боїмося намацати це жаске пульсування, що обертає кожну щиро пережиту мить у маленьке скороминуче серце; ми натужуємось, щоб знайти безпечність і онечули-тись проти корінного драматизму нашого призначення, заливаючи його звичаями, звичками, шаблонами — всяким хлороформом. Отже, це корисно, що вперше по майже трьох сторіччях ми зі здивуванням знаходимо, що ми не знаємо, що станеться завтра.

Всякий, хто поважно ставиться до свого буття і бере повну відповідальність за нього, відчуває своєрідну непевність, що завжди держить його насторожі. Римський впоряд обов'язував вартових легіону до такої позиції: тримати палець на устах, щоб не задрімати і держатися насторожі. Це непоганий жест; здається, що він накладає ще німішу тишу на нічне мовчання, щоб підслухати таємне проростання майбутнього. Упевненість епох повноти (як в минулому сторіччі) — це оптичне викривлення, що веде до нехтування майбутнім, віддаючи його керму механізмові всесвіту. І прогресистський лібералізм, і Марксовий соціалізм гадають, що їх вимріяне майбутнє сповниться невідступно, [38] з неодмінністю, подібною до астрономічної. Приспавши сумління цією ідеєю, вони випустили з рук стерно історії, перестали бути насторожі, втратили спритність і дійовість. Отак життя вирвалося їм з рук, зробилося зовсім непокірним і сьогодні пливе навмання, без визначеного курсу. Під своєю маскою щирого футуризму прогресист не турбується майбутнім; він переконаний, що воно не має несподіванок чи таємниць, пригод чи ґрунтовних новин,— він певний, що світ піде вже простою дорогою, без закрутів чи поворотів, і тому він гамує свою тривогу за майбутнє і остаточно влаштовується в сучасному. Не диво, що сьогодні світ здається позбавленим планів, сподівань та ідеалів. Ніхто не взявся підготовити їх. Отак виглядає дезертирство керівних меншин, що завжди знаходяться на відворотному боці бунту мас.

Але вже пора повернутися до цієї теми. Підкресливши відрадну сторону, яку являє тріумф мас, слід глянути тепер на його друге, жаскіше лице.

V

СВІДЧЕННЯ СТАТИСТИКИ

Цей нарис шукає діагноз нашого віку, нашого сучасного життя. Ми вже виклали першу його частину, яку можна підсумувати так: наше життя, як репертуар можливостей, є багате, пишне, вище за всі інші, що їх знає історія. Але тим самим, що його розмір більший, воно виливається з усіх русел, засад, норм та ідеалів, Що їх передала традиція. Воно більш наснажене, ніж усяке інше життя, і тим самим воно проблематичніше. Воно не може орієнтуватися на минуле (9). Воно мусить створити своє власне призначення.

Але тепер треба довести до кінця діагноз. Життя — Це передусім те, чим ми можемо бути, можливе життя; тим самим — це вибір між можливостями, рішення, чим ми будемо в дійсності. Обставини та рішення — це Два основні первні, з яких складається життя. Обставини, себто можливості,— це та частина нашого життя, Що нам дана і накинена. Це те, що ми називаємо світом. ^иття не вибирає собі світ, бо жити — це ж означає еребувати у світі визначеному та необмінному: у теперішньому [39] світі. Наш світ — це первень приреченості, що входить у наше життя. Але ця життьова приреченість не подібна до механічної долі. Нас не виряджено в буття, як кулю з рушниці, що її траєкторія абсолютно передрішена. Приреченість, у якій ми опиняємось, опинившися в цьому світі — світ є завжди цей, себто теперішній,— полягає в цілком протилежному. Замість того щоб нав'язати нам одну траєкторію, вона нам нав'язує кілька і, таким чином, примушує нас вибирати. Дивний жереб наше життя! Жити — це відчувати фатальний примус користуватися свободою, рішати, чим будемо в цьому світі. Ні на одну мить не дозволено відпочити нашому рішанню. Включно коли ми, в розпуці, пускаємось напризволяще, ми рішили нічого не рішати.

Отже, невірно казати, що в житті "рішають обставини". Навпаки: обставини — це завжди нова дилема, перед якою нам треба рішитися. Але рішає наш характер.

Все це важне також для колективного життя. І там є, перш за все, обрій можливостей, а перім рішення, що вибирає й визначає дійову форму колективного буття. Це рішення випливає з характеру суспільства, чи, що є рівнозначне, з типу людей, які в ньому панують. У наш час панує маса; це вона рішає. Не кажіть, що так було вже в епоху демократії та загального виборчого права. Під загальним виборчим правом маси не рішають, їх роль прихилятися до рішення тієї чи іншої меншини. Останні висували свої "програми" (влучний термін). Програми були насправді програмами колективного життя. У них запрохувалося масу прийняти даний проект рішень.

Нині відбувається дуже відмінна річ. Коли ми спостерігаємо громадське життя країн, де тріумф мас пішов найдалі вперед,— а це країни середземноморські,— нас одразу вражає, що в політиці там живуть з дня на день. Явище надзвичайно дивне. Державна влада знаходиться в руках представника мас. Останні такі сильні, що здушили всяку опозицію. Вони опанували державну владу в такий безумовний спосіб, що було б тяжко знайти в історії приклад такого всесильного урядування. А проте державна влада, уряд, живе сьогоднішнім днем; він не виступає як щирий представник майбутнього, він не є явним його провісником, [40] він не стає засновником чогось, що мало б уявлений розвиток чи еволюцію. Одне слово, він живе без життьової програми, без плану. Він не знає куди йде, бо, по суті, він нікуди не йде, не має передрішеного напрямку, передбаченої траєкторії. Коли ця державна влада намагається оправдатися, вона нічим не посилається на майбутнє, а, навпаки, замикається в сучасному і каже з абсолютною щирістю: "Я ненормальна форма уряду, накинена умовами". Себто потребами сучасного, не рахунками майбутнього. Тому його діяльність обмежується тим, що він оминає конфлікти —дня; він не розв'язує їх, а уникає їх, хоч тимчасово, вживаючи будь-яких засобів, навіть коли він цим нагромаджує ще більші конфлікти на завтрашній день. Такою була

завжди державна влада, коли нею безпосередньо користувалися маси: всемогутня, та скоромину —ща. Представник мас — це людина, що її життя не має мети і пливе за течією. Тому він нічого не споруджує, навіть якщо його можливості та здатність — величезні.

І цей тип людини рішає в наш час. Отже, слід проаналізувати його характер.

Ми знайдемо ключ до цього аналізу, коли повернемось до початку цього нарису і запитаємо себе: звідки взялися всі ці натовпи, що переповнюють тепер історичний кін?

Кілька років тому визначний економіст Вернер Зом-барт відзначив кілька дуже простих даних, що повинні б бути на умі в кожного, хто займається сучасними справами. Цих простих даних вже вистачає, щоб прояснити нам образ сучасної Європи, а як не вистачає, то вони настановляють нас на путь до прояснення. Дані ось які: відколи в VI столітті починається європейська історія, аж до 1800 року — себто протягом цілих дванадцяти сторіч — Європа не могла досягнути кількості населення вищої, як 180 мільйонів. А від 1800 року до 1914-го — себто трохи більше, як за одне сторіччя — європейське населення зросло від 180-ти до 460 мільйонів! Я гадаю, що протиставлення цих чисел не лишає місця на сумнів щодо плодючості минулого сторіччя. За три покоління воно створило гігантську людську кашу, що прорвалася потоком на історичний "Рортф і залляла його. Повторюю, цих даних вистачить, щоб зрозуміти тріумф мас і все, що в ньому віддзеркалюється і провіщається. З другого боку, треба [41] зачислити їх як найконкретніший складник життя, який я вже раніше ствердив.

Та, рівночасно, ці дані показують, що захоплення, з яким ми підкреслюємо зріст нових країн, як, наприклад, Сполучених Штатів Америки,— цілком безпідставне. Нас дивує їх зріст, що за одне сторіччя досягнув 100 мільйонів, тоді як справжнє диво — це плодючість Європи. Ось ще одна підстава виправити той викривлений образ Європи, яка, мовляв, американізується. Навіть ота риса, що могла б здаватися найха-

рактеристичнішою для Америки,— а саме швидкість, з якою зростає населення,— не є американською особливістю. Європа зросла за минуле сторіччя куди більше, як Америка. Америка склалась із європейської надвишки.

Але хоч це обчислення Вернера Зомбарта не є настільки знане, як треба, все ж таки загальний факт, що європейське населення значно зросло, так широко відомий, що годі було б його спеціально підкреслювати. Отже, в цитованих числах мені ходить не про самий зріст населення, а про паморочний темп зросту, випнутий контрастом тих чисел. Оце нам тепер важне. Бо цей паморочний темп означає, що на історичну сцену линули вали за валами людей у такому прискореному ритмі, що тяжко було наситити їх традиційною культурою.

І дійсно, пересічний тип сучасного європейця — здоровіший та сильніший духом, ніж європеєць минулого сторіччя, але й куди простіший. Тому він іноді справляє враження примітивної людини, що виринула серед стародавньої цивілізації. У школах, якими так пишалося минуле сторіччя, можна було навчити маси техніки модерного життя, але годі було їх виховати. Дано їм знаряддя, щоб жити напружено, але не дано почуття історичних обов'язків; нашвидку прищеплено гордість і потугу модерних засобів, але не прищеплено духу. Тому цей дух їм зовсім чужий, і нові покоління наміряються перебрати владу над світом, немов світ — це рай без слідів минулого, без традиційних і складних проблем.

Отже, минулому сторіччю належить слава і відповідальність за те, що воно кинуло на поле історії великі маси. Тим самим цей факт дає нам найвідповіднішу перспективу, з якої можна безсторонньо судити те [42] сторіччя. Певно в ньому було щось надзвичайне, незрівнянне, коли його підсоння виплекало такий урожай людських плодів. Воліти засади, що надихали будь-яку минулу добу,— легковажно й смішно, якщо ми раніш не усвідомили собі цього важливого факту і не спробували перетравити його. Суцільна історія схожа на гігантську лабораторію, де роблено всякі

спроби розкрити формулу громадського життя, яка найбільше сприяла б тій рослині, що її ім'я "людина". І, відкидаючи всяку софістику, ми бачимо вислід: піддавши людське насіння впливові двох засад, ліберальної демократії та , технічного знання, за одне лише сторіччя європейський рід потроївся.

Якщо ми не зрікаємося здорового глузду, то такий яскравий факт примушує нас зробити наступні висновки: по-перше, ліберальна демократія, заснована на технічному знанні, є найвищим з дотепер відомих видів громадського життя; по-друге, цей вид життя, либонь, не є найкращий, який можна собі уявити, але той, що нам здається ліпшим, повинен буде затримати його основні засади; по-третє, всякий поворот до форм життя, нижчих від життя XIX століття, є самогубством.

Коли ми вже зрозуміли це в усій чіткості, що її вимагає чіткість самого факту, треба повстати проти XIX століття. Якщо явно, що в ньому було щось надзвичайне та незрівнянне, то не менш явно, що воно мусило страждати від певних корінних пороків, певних конституційних недостач, коли воно породило расу людей — збунтовану масу,— що безпосередньо загрожує тим же засадам, яким вона завдячує своє існування. Якщо цей тип людини надалі буде паном Європи і остаточно рішатиме, то вистачить тридцяти років, Щоб наш континент повернувся до варварства. Правова и матеріальна техніка вивітриться з такою ж легкістю, як губилися стільки разів таємниці виробництва (10). Все життя звузиться. Сучасне багатство можливостей обернеться у фактичний брак, нестаток, у мізерне оезсилля, у справжній занепад. Бо бунт мас — це одна та сама річ, що Ратенау назвав вертикальною навалою варварів. [43]

VI

ПРИСТУПАЄМО ДО АНАЛІЗУ МАСИ

Яка ж ця маса, що панує тепер у громадському житті — в політиці і неполітиці? І чому вона якраз така, себто, як вона виникла?

Слід відповісти разом на обидва питання, бо вони себе взаємно висвітлюють. Людина, що тепер намагається стати на чолі європейського життя, дуже відмінна від людини, що керувала дев'ятнадцятим століттям, але вона витворилась і підготувалась у дев'ятнадцятому столітті. Всякий проникливий розум з 1820-го, 1850-го чи 1880 року міг простим, апріорним міркуванням передбачити серйозність сучасного історичного становища. І дійсно, не стається нічого нового, чого не передбачено сто років тому. "Маси наступають!" — стверджував по-апокаліптичному Гегель. "Без нової духової сили наша епоха, що є епохою революційною, доведе до катастрофи",— проголошував Опост Конт. "Я бачу могутній приплив нігілізму!" — кричав з енгадінської скелі Ніцше. Невірно казати, що історію не можна передбачити. Безліч разів її пророкували. Якби майбутнє не можна було пророкувати, то не можна було б і зрозуміти його, коли воно сповнюється і стає минулим. Думка, що історик є пророком навиворіт, підсумовує всю філософію історії. Певно, що можна передбачити лише загальну структуру майбутнього, але це ж усе, що ми насправді розуміємо з минулого чи сучасного. Тому, коли ви хочете добре бачити вашу епоху, дивіться на неї здалека. З якої віддалі? Дуже просто: саме з такої, щоб не бачити лише Клеопатриного носа.

Який вигляд має життя цієї масової людини, яку народжує XIX століття у щораз більшій кількості?

Перш за все, вигляд загальної матеріальної вигоди. Ніколи пересічна людина не могла з такою легкістю розв'язати своїх господарських проблем. Тоді як спів-мірно меншали великі багатства і труднішало життя промислового робітника, для пересічної людини з будь-якого суспільного класу щодня розширявся господарський обрій. Кожний день додавав нову розкіш до репертуару її життьового стандарту. Кожного дня її. становище ставало певніше та незалежніше від чужої [44] примхи. Те, що раніше вважалося б даром провидіння, який викликав

покірну вдячність долі, перетворилось у право, за яке не дякують, а якого вимагають.

Від 1900 року і робітник починає розширювати та забезпечувати своє життя. Проте, він мусить боротися, щоб досягнути свого. На відміну від пересічної людини, йому не вручили добробуту зичливе суспільство і держава, які є чудом організації.

До вигоди й безпечності додайте ще комфорт і громадський порядок. Життя біжить вигідними рейками, і дуже сумнівно, щоб втрутилося в нього якесь насильство чи небезпека.

Така одверта й вільна ситуація неодмінно мусила до глибини пройняти пересічні душі життьовим враженням, яке можна висловити дотепним і проникливим зворотом нашого старого народу: "Широкою є Касті-лія". Себто в усіх цих первинних і рішальних аспектах життя здалося новій людині вільним від перешкод. Ми відразу зрозуміємо цей факт і його вагу, коли пригадаємо, що в минулому простий народ ніколи не мав такої життьової свободи. Навпаки, для нього життя було гнітючою долею — під оглядом господарським і фізичним. Він відчував від самого народження, що життя — це море перешкод, які треба перетерпіти, і що нема іншого виходу, як достосуватися до них, улаштовуючись як-небудь у тісноті, яка лишалась.

Але ще яснішим стає контраст ситуацій, коли ми від матеріального переходимо до громадського й морального. Від другої половини XIX століття пересічна людина вже не натрапляє на жодні соціальні перепони. Себто також у формах суспільного життя вона вже не зустрічає перешкод і обмежень від самого народження. Ніщо не примушує її обмежити своє життя. І тут "широкою є Кастілія". Нема ані "станів", ані "каст". Ніхто не має громадських привілеїв. Пересічна людина Дізнається, що всі люди рівноправні.

Ніколи в усій своїй історії людина не опинялась У життьових обставинах, хоч здалека подібних до середовища, що його створили ці умови. Ходить, дійсно, про корінну новизну в людській долі, яку закоренило було століття. Споруджено новий кін для людського уття, новий під оглядом фізичним і суспільним. Три ^"Аи уможливили цей новий світ: ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізм. Останні [45] дві можна звести до одного терміну: техніка. XIX століття не винайшло жодної з цих засад; вони походять із двох попередніх сторіч. Заслуга XIX століття не у винаході, а в практичному здійсненні. Це всім відомо. Але не досить абстрактного пізнання, а треба здати собі справу з неминучих наслідків.

Дев'ятнадцяте століття було в істоті революційне. Цієї революційності не слід шукати у видовищі барикад, що самі собою не становлять революції, а радше в тім, що воно поставило пересічну людину — широку суспільну масу — в життьові обставини, докорінно протилежні старозвичним. Суспільне життя обернулося догори ногами. Революція — це не повстання проти існуючого ладу, а встановлення нового ладу, що перевертає традиційний. Тому ми не перебільшуємо, коли кажемо, що людина, яку породило дев'ятнадцяте століття, цілком відмінна від усіх інших людей у громадському житті. Ясно, що людина вісімнадцятого століття різниться від панівного типу в сімнадцятому, а цей від типу, що характеризує шістнадцяте, але всі вони таки споріднені, подібні й навіть своєю істотою тотожні, якщо протиставити їм цю нову людину. Для "простолюддя" всіх віків "життя" означало передусім обмеження, обов'язок, залежність, одне слово — тиск. Хочете, кажіть утиск, якщо під цим розуміється утиск не тільки правовий та суспільний, але й космічний. Бо цього, останнього, ніколи не бракувало, аж сто років тому, коли почався фактично необмежений розріст наукової техніки — і фізичної, і адміністраційної. Раніше, навіть для багатих і могутніх, світ був середовищем злиднів, труднощів і небезпек (11).

Світ, що від народження оточує нову людину, не змушує її обмежитись в жоден спосіб, не протиставить їй вета чи якогось

заперечення, а, навпаки, збуджує її апетити, що в засаді можуть рости без міри. Річ у тому — і це дуже важливо,— що цей світ дев'ятнадцятого і початків двадцятого століття не тільки має ту широту й досконалість, що їх він фактично посідає, але, крім того, прищеплює своїм мешканцям тверде переконання, що завтра він буде ще багатшим, досконалішим і ширшим, немовби він утішався спонтанним і невпинним ростом. Ще сьогодні, незважаючи на деякі ознаки, що починають надщерблювати цю беззастережну віру, ще сьогодні мало хто сумнівається, що за п'ять років [46] авта будуть вигідніші й дешевші від нинішніх. У це вірять так само, як у завтрашній схід сонця. Порівняння точне. Бо, дійсно, проста людина, зустрівшись з таким технічно й суспільно досконалим світом, вірить, що його витворила природа, і ніколи не подумає про геніальні зусилля видатних одиниць, яким він завдячує своє існування. Ще менше вона признає думку, що дальше існування цих досягнень залежить від певних нелегких людських чеснот, що їх найменший заник миттю завалив би всю величну споруду.

Отже, ми можемо зазначити в психологічній діаграмі сучасної маси дві основні риси: вільний розріст її життьових бажань і, тим самим, її особистості, і за-садничу невдячність супроти всього, що уможливило вигоду її буття. І одна і друга риса творять відому психологію розпещеної дитини. І властиво не помилився б той, хто вжив би її як прозірник, крізь який спостерігав би душу сучасних мас. Успадкувавши багате й щедре минуле — щедре на натхнення та на зусилля,— нове простолюддя було розпещене від довколишнього світу. Розпещувати — це не обмежувати бажань, давати враження, що все дозволено і що немає ніяких обов'язків. Дитина, що піддана цьому режимові, не уявляє собі власних меж. Оскільки усунено всякий зовнішній тиск, усякий зудар з іншими одиницями, вона приходить до переконання, що лише вона існує, і вона звикає не рахуватися з іншими, а, головно, не рахувати їх вищими за себе. Це почуття чужої вищості міг прищепити їй лише хтось інший, сильніший за неї, що змусив би її зректися якогось бажання, обмежитися, стриматись. Отак вона була б навчилася цієї істотної дисципліни: "Тут кінчаюсь я і починається хтось інший, що має більшу міць. Видно, що на світі є двоє людей: я та інший, вищий за мене".

Пересічну людину інших епох щодня світ навчав цієї елементарної мудрості, бо це був світ настільки незграбно зорганізований, що катастрофи траплялися часто, і в ньому не було нічого певного, багатого, сталого. Але нові маси опинилися в оточенні, повному можливостей і, крім того, певному, де все готове, де все до розпорядження, не вимагаючи попередніх зусиль, так як ми знаходимо сонце у високості, не здвигнувши його на власних плечах. Жодна людина не дякує іншій за повітря, яким вона дихає, бо ніхто повітря для неї не сфабрикував: [47] воно належить до сукупності того, що "є", того, що ми називаємо "природним", бо його ніколи не бракує. Ці розпещені маси настільки нехитрі, що вони вірять, що ця матеріальна і суспільна організація, яка їм дана в розпорядження, так як повітря, є того самого походження, бо, очевидно, її теж ніколи не бракує і вона майже така досконала, як природний лад.

Отже, моя теза така: та сама досконалість, з якою дев'ятнадцяте століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу. Так пояснюється і визначається той абсурдний психологічний стан, що його виявляють ці маси: вони цікавляться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовуються від причин цього добробуту. Оскільки вони не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права, і що на тому їх роль кінчається. У розрухах, викликаних голодом, народні маси звичайно шукають хліба, а їхній звичайний засіб — це руйнування пекарень. Це може правити за символ того, як, на ширшу та складнішу скалю, сучасні маси відносяться до цивілізації, що їх живить.

VII

ШЛЯХЕТНЕ ЖИТТЯ І ПРОСТЕ ЖИТТЯ, АБО ЗУСИЛЛЯ І БЕЗВЛАДНІСТЬ

Насамперед ми є тим, чим світ нас запрошує бути, і основні риси нашої душі відбилися від обрисів оточення, немов від форми. Звичайно, бо жити — це, власне, мати стосунки зі світом. Загальне обличчя, що нам являє світ, буде загальним обличчям нашого життя. Тому я так уперто підкреслюю, що світ, де народилися сучасні маси, являв докорінно нове в історії обличчя. Тоді як у минулому жити означало для пересічної людини знаходити навколо труднощі, небезпеки, не-статки, обмеження долі й залежність,— новий світ здається забезпеченим, як сфера фактично необмежених можливостей, де ніхто ні від кого не залежить. На [48] основі цього первісного та тривкого враження формується кожна сучасна душа, так, як на протилежній основі формувалися старовинні. Бо це основне враження немов обертається у внутрішній голос, що безупинно підшіптує якісь слова в глибині кожної одиниці і уперто вмовляє їй дефініцію життя, що рівночасно є імперативом. І коли традиційне враження підшіптувало: "Жити — це почуватись обмеженим, отже, хоч-не-хоч рахуватися з тим, що нас обмежує", то найновіший голос кричить: "Жити — це не зустрічати жодного обмеження; отже, спокійно здатися на себе". Фактично нема нічого неможливого, нічого небезпечного і, в засаді, ніхто не є вищий за інших.

Це основне почуття цілковито змінює традиційну, відвічну структуру масової людини. Бо остання завжди відчувала, що вона органічно підлягає матеріальним обмеженням та вищим суспільним силам. Таким, на її погляд, було життя. Якщо їй вдавалося поліпшити своє становище, якщо вона підіймалася вгору по суспільній драбині, тоді вона це приписувала долі, яка їй особисто усміхнулась. А як не долі, то величезному зусиллю, про яке вона добре знала, скільки воно їй коштувало. В одному й в другому випадку йшло про виняток із нормального бігу життя, виняток, що мав якусь особливу причину.

Але нова маса вважає цю повну життьову волю за свій природний та встановлений стан, що не має особливих причин. Жодна зовнішня сила не змушує її визначити собі межі, отже, рахуватися повсякчас з іншими інстанціями, передусім з інстанціями вищими. Китайський селянин

донедавна вірив, що добробут його життя залежав від особистих чеснот, які зволив посідати імператор. Отже, його життя було постійно орієнтоване на цю верховну інстанцію, від якої воно залежало. Але людина, що ми її тепер аналізуємо, звикає не звертатися до жодної інстанції поза собою. вона задоволена з себе такої, якою вона є. Щиро, без іякої пихи, неначе це найприродніша річ у світі, вона ™ильна підтверджувати й схвалювати все, що знаходить у собі: погляди, апетити, нахили чи смаки. Чому коли, як ми бачили, ніщо й ніхто не дає їй зрозуміти що вона людина другорядна, страшно обмежена, спроможна створити чи зберегти ту організацію, що [49] дає її життю цей розмах і вдовілая, на яких вона засновує таке ствердження своєї особи.

Ніколи масова людина не звернулася б до чогось поза собою, хіба що обставини насильно змусили б її. Оскільки сьогодні обставини не змушують її, вічна маса, згідно зі своєю вдачею, вже нікуди не звертається і почуває себе паном свого власного життя. Натомість добірна чи визначна людина відчуває глибоку внутрішню потребу звернутися до якоїсь норми поза собою, вищої за себе, якій вона добровільно підпорядковується. Згадаймо, що на початку ми відрізнили визначних людей від простих людей, кажучи, що до перших належить той, хто вимагає багато від себе, а до других — той, хто нічого від себе не вимагає, а задовольняється тим, чим він є, і навіть захоплений собою (13). Всупереч загальноприйнятій думці, не маса, а добірна людина живе у властивій неволі. Життя їй здається прісним, коли воно не полягає в службі чомусь вищому. Тому вона необхідність служби не вважає за гніт. Коли, випадково, служби не стає, вона відчуває неспокій і винаходить нові норми, ще тяжчі, ще вимогливіші, яким підкоряється. Це є життя, обернене в дисципліну,— шляхетне життя. Шляхетство визначається вимогами, обов'язками, а не правами. Noblesse oblige *.

За власним нахилом живе плебей;

шляхетний прагне устрою й ладу.

(Гете)

* Шляхетство зобов'язує (фр.).

Привілеї шляхти не є поступки чи ласки за походженням, навпаки,— це завоювання. І, в засаді, їх утримання означає, що упривілейована особа могла б щохвилини відвоювати їх, якби зайшла потреба і хтось би їх заперечував. Отже, приватні права чи privilegia не є пасивною власністю і простою користю, а вказують на висоту, якої осягнули зусилля даної особи. Натомість, загальні права, як "права людини й громадянина",— це пасивна власність, чиста користь і вигода, щедрий дар призначення, що його зустрічає кожна людина і що не відповідає жодному зусиллю, хіба що дихати й уникати божевілля. Отож, я сказав би, що загальне право має́ться, а особисте — трима́ється. [50]

Прикро, як у щоденній мові викривилося таке натхненне слово як "шляхта". Бо для багатьох воно означає — спадкова "шляхта крові", і так обертається в щось подібне до загальних прав, у сталу та пасивну якість, що її отримують і передають, мов якусь інертну річ. Але властивий сенс, етимологія іспанського слова nobleza — "шляхта" є наскрізь динамічні. Латинське nobilis означає "знаний", себто знаний усім, славетний, що дав себе знати, перевищивши анонімну масу. Воно вказує на незвичайне зусилля, що мотивує цю славу. Отже, шляхетний — це те саме, що напружений чи визначний. Шляхетство чи славетність сина — це — вже чиста користь. Син знаний тому, що батько досягнув слави. Він знаний через відблиск, і, справді, спадкове шляхетство має посередній характер, це віддзеркалене світло, місячне шляхетство, що походить від мертвих. Єдине, що в ньому лишається автентичне, динамічне,— це поштовх, який воно дає нащадкові, щоб утримати предківський рівень. Завжди, навіть у цьому послабленому значенні, noblesse oblige. Первісний шляхтич сам бере на себе обов'язок, на спадкового шляхтича обов'язок покладає спадщина. В усякому разі, є певна суперечність у передаванні шляхетства від першого шляхтича до його наступників. Китайці логічніше оберігають порядок передачі, і не батько ушляхетнює сина, а син, що осягає шляхетство, передає його

своїм предкам, відзначаючи своїм зусиллям свій скромний рід. Тому, коли надають якогось шляхетського рангу, то ступенюють його за кількістю попередніх поколінь, які вшановуються, так що дехто ушляхетнює тільки свого батька, а дехто поширює свою славу аж до п'ятого чи десятого коліна. Предки живуть на підставі сучасної людини, що її шляхетство дійове і чинне, одне слово, є, а не було и.

Слово "шляхта" не з'являється як формальний термін до часів Римської імперії, а в ній постає лише в протиставленні до спадкової шляхти, що вже занепадала.

Для мене шляхетність — це синонім напруженого життя, що постійно прагне перевершити себе, порватися від старих досягнень до намічених обов'язків і вимог. Отак шляхетне життя протиставлене простому чи інертному життю, що статично замикається в собі, засуджене на вічну нерухомість, доки якась зовнішня [51] сила не примусить його вийти з себе. Тому ми називаємо цей тип людини масою — не тому, що він численний, а тому, що він інертний.

Простуючи через життя, ми до зануди переконуємося, що більшість людей неспроможні на жодне зусилля, хіба що воно є безпосередньою реакцією на зовнішній тиск. І саме тому цих кілька одиниць, що виявилися спроможними на спонтанне й розкішне зусилля, виділяються окремішньо, наче монументи в нашій свідомості. Це люди добірні, шляхетні, єдино активні, а не лише реактивні, для яких життя — це постійне напруження, безнастанне тренування. Тренування — аскеза. Це — аскети.

Хай не дивує вас це позірне відхилення від теми. Щоб дефініювати сучасну масу, що є також "масою", як і завжди, але хоче витіснити добірних людей, треба протиставити її двом чистим формам, що в ній змішані: звичайна маса і справжній шляхтич чи людина зусилля.

Тепер ми можемо попростувати швидше, бо, на мою думку, вже посідаємо ключ чи психологічну формулу до панівного нині типу людини. Все, що слідує, є наслідком чи висновком з цієї основної структури, яку можна підсумувати отак: світ, зорганізований дев'ятнадцятим століттям, автоматично витворив нову людину і наділив її величезними апетитами та розмаїтими потужними засобами, щоб їх задовольнити. Засоби — господарські, фізичні (гігієна, рівень здоров'я вищий, ніж будь-коли), цивільні та технічні (під останніми я розумію величезний запас частинного знання і практичного вміння, які має тепер пересічна людина і яких їй завжди бракувало). Наділивши її всіма цими потугами, дев'ятнадцяте століття покинуло її на самоплив, і пересічна людина, йдучи за своєю природною вдачею, замкнулася в собі. Таким чином, ми зустрічаємо масу, що сильніша, ніж у будь-яку іншу епоху, але, на відміну від традиційної маси, герметизована в собі, неспроможна нічому і нікому підпорядкуватись, переконана, що вона самодостатня, одне слово, непокірна. Якщо не зміниться дотеперішній стан речей, то щодня буде помітніше в цілій Європі — і через віддзеркалення в цілому світі,— що маси неспроможні підкоритися будь-якому керівництву. У важких годинах, що грядуть для нашого континенту, можливо, в раптовій тривозі вони [52] на хвилину матимуть добру волю прийняти в певних особливо нагальних справах керівництво вищих меншин.

Але й та добра воля розвіється. Бо основні риси її душі — це герметизм і непокірність; від народження вони не в стані приділяти увагу тому, що поза ними, чи то факти, чи особи. Вони захочуть іти за кимсь, та не зуміють. Вони захочуть слухати, та помітять, що вони глухі.

З другого боку, даремно думати, що сьогоднішня пересічна людина, хоч як піднісся її життьовий рівень у порівнянні до інших часів, зможе сама управляти, процесом цивілізації. Кажу процесом, а не аж прогресом. Простий процес утримання сучасної цивілізації надзвичайно складний і вимагає крайньої витонченості. Як же зуміє керувати ним ця пересічна людина, що навчилася вживати певних знарядь нашої цивілізації, але відзначається докорінним незнанням самих її засад?

Повторюю читачеві, який терпляче дочитав досі, що не слід надавати всьому сказаному передусім політичного значення. Політична діяльність, що є най-дійовішою, найбільш видимою формою всього суспільного життя, є, натомість, наслідком глибших і тонших чинностей. Отже, політична непокірність не була б річчю поважною, якби не походила з глибшої, рішучішої непокірності, інтелектуальної і моральної. Тому, поки ми не проаналізували останньої, теорія цього нарису не набере остаточної чіткості.

VIII

ЧОМУ МАСИ ВТРУЧАЮТЬСЯ В УСЕ І ЧОМУ ВОНИ ВТРУЧАЮТЬСЯ ЛИШЕ НАСИЛЬНО

Ми прийшли до висновку, що сталося щось надзвичайно парадоксальне, хоч воно справді зовсім природне: саме тому, що пересічній людині світ і життя здалися відкритими, її душа замкнулась. Отож я тверджу, що в цій облітерації пересічних душ полягає бунт мас, а в бунті мас, у свою чергу, полягає та гігантська проблема, що сьогодні стала перед людством.

Я добре знаю, що багато моїх читачів думають інакше, [53] ніж я. Це теж дуже природно і підтверджує мою теорію. Бо, хоч би мій погляд остаточно виявився невірним, не можна заперечити факту, що багато тих інодумних читачів не задумались ані на п'ять хвилин над таким складним питанням. Тож як вони можуть думати так само, як я? Та, гадаючи, що вони управнені мати погляд на цей предмет, не потрудившись виробити його собі, вони виявляють свою приналежність до того абсурдного типу людей, що я назвав "збунтованою масою". Це означає мати ущільнену, герметичну душу. У цьому випадку йшлося б про інтелектуальний герметизм. Людина носить у собі певний репертуар ідей. Вона рішає задовольнитися ними і вважати себе за інтелектуально довершену. Оскільки їй нічого поза собою не бракує, вона остаточно влаштовується в цьому репертуарі. Оце — процес облітерації.

Маса чується досконалою. Щоб добірна людина почувала себе досконалою, вона мусить бути особливо чванькуватою, і віра в свою досконалість їй не є органічно притаманна, не є щира, а походить від її чванства і навіть для неї самої має характер фіктивний, уявний і проблематичний. Тому чванькувата людина потребує інших і шукає в них підтвердження тієї думки, яку хоче мати про себе. Так що навіть у цьому хворобливому випадку, навіть коли вона "осліплена" чванством, шляхетна людина не зуміє чутися справді довершеною. Натомість пересічній людині наших днів, новому Адамові, не спадає на думку сумніватись у своїй довершеності, її самопевність райська, як в Адама. Природжений герметизм її душі перешкоджає їй порівняти себе з іншими людьми, що було б передумовою для пізнання своєї недостатності. Порівняти себе — означало б вийти на мить із себе й увійти в ближнього. Але пересічна душа неспроможна на переселення — найвищий спорт.

Тут ми маємо діло з тією самою різницею, що відвічно існує між дурним і мудрим. Мудрий завжди ловить себе на останньому кроці перед безглуздістю; отже, він робить зусилля уникнути безглуздості, що на нього чатує, і в цьому зусиллі полягає розум. Дурний, натомість, не підозріває себе самого; він має себе за надзвичайно кмітливу людину, і звідси той завидний спокій, з яким дурень усідається й влаштовується в своїй власній глупоті. Мов тих комах, що їх годі видобути [54] з дупла, де вони живуть, так само нема як зрушити дурного з його дурноти, вивести його дещо поза його сліпоту і примусити його сконтрастувати свій звичайно тупий зір з іншими чіткішими формами бачення. Дур-нота довічна й безнадійна. Тому, казав Анатоль Франс, дурень далеко гірший від негідника. Бо негідник іноді відпочиває, а дурень ніколи (15).

Не йдеться про те, що маса дурна. Навпаки, сьогодні вона ще кмітливіша, має ще більшу здібність мислення, ніж у будь-яку попередню епоху. Але ця здібність їй ні до чого не придається; властиво, туманне почуття, що вона її посідає, доводить тільки до того, що вона ще ^більше замикається в собі й не вживає її. Раз назавжди вона освячує запас банальностей, упереджень, мотлох ідей чи просто пустих

слів, які випадок нагромадив у ній, із зухвалістю, що пояснюється хіба лише наївністю, готова де завгодно накидати їх. Саме оце я ствердив у першому розділі як характеристику нашої доби: не те, що ординарна людина вірить, що вона відмінна, а не ординарна, а те, що вона проголошує та накидає право ординарності або ординарність як право.

Влада, яку інтелектуальна ординарність має нині над громадським життям,— може, найновіший фактор сучасного положення, який не можна порівняти ні з чим минулим. Принаймні в дотеперішній європейській історії чернь ніколи не гадала, що вона має якісь "ідеї" про речі. Вона мала вірування, традиції, досвід, приповідки, звички думання, але вона не вважала, що посідає теоретичні погляди на те, чим речі є або повинні бути,— наприклад, на політику чи на літературу. їй було чи не було до вподоби те, що політик планував і робив; вона давала чи відмовляла свою підтримку, але її ставлення обмежувалося позитивними чи негативними відгуками на творчу чинність інших. Ніколи їй не спадало на думку протиставити "ідеям" політика свої власні ідеї, ані навіть ставити "ідеї" політика перед трибунал інших "ідей", що вона їх нібито посідала. Те саме в мистецтві та в усіх інших царинах громадського життя. Природжена свідомість свого обмеження, своєї нездатності до теоретизування (16) — цього ніяк не допускала. Автоматичним наслідком цього було те, що чернь не мала наміру, навіть здалека, рішати в майже жодній ділянці громадської діяльності, які здебільшого мають теоретичний характер. [55]

Сьогодні, натомість, пересічна людина має точнісінькі "ідеї" про все, що діється і має діятися у цілому світі. Тому вона втратила свій слух. Нащо слухати, коли вона має в собі все, що потрібне? Тепер не пора слухати, а пора судити, давати вирок, вирішати. Немає жодного питання в суспільному житті, де б вона не втручалась, сліпа та глуха, накидаючи свої "погляди".

Але чи ж це не корисно? Чи ж це не ознака величезного поступу, що маси мають "ідеї", себто, що вони культурні? Ні в якому разі. "Ідеї" цієї пересічної людини не є насправді ідеями, ані посідання їх — культурою.

Ідея — це шахування правди. Хто хоче мати ідеї, мусить спочатку свідомо прагнути правди та прийняти правила гри, що їх вона накладає. Годі говорити про ідеї чи погляди, коли не признається жодної інстанції, що їх регулює, норм, на які можна покликатися в дискусії. Ці норми є основою культури. Мені не важить — які. Я лише тверджу, що немає культури, де немає принципів цивільної законності, до яких можуть звертатися наші ближні. Немає культури, де немає визнання певних засадничих інтелектуальних позицій, на які можна посилатися в диспуті (17). Немає культури, коли господарські зносини не підлягають торговельному устроєві, що їх охороняє. Немає культури, де естетична полеміка не визнає потреби виправдати мистецький твір.

Коли бракує всіх цих речей, немає культури, а є, в найвужчому сенсі слова, варварство. І саме варварство — не робімо собі ілюзій — починає з'являтися в Європі під поступовим бунтом мас. Подорожній, що прибуває до варварської країни, знає, що там не керують жодні принципи, на які він міг би покликатись. Нема, властиво, варварських норм. Варварство — це відсутність норм і можливої апеляції.

Вищий чи нижчий щабель культури визначається більшою чи меншою точністю норм. Де точність мала, норми регулюють життя лише grosso modo; де вона велика, норми наскрізь просякають усі життьові функції. Убогість іспанської інтелектуальної культури, себто плекання чи дисципліноване вживання інтелекту, виявляється не в більшому чи меншому знанні, а в звичному браку обережності й уважного ставлення до правди серед тих, що говорять чи пишуть. Отже, не в тім, чи міркується правильно, чи ні — правда не [56] лежить на долоні,— а в браку скрупулів, що веде до несповнення елементарних умов правильного розсуду. Ми подібні до того сільського попа, що тріумфально відбиває маніхейця, не потрудившись наперед дізнатися, які того маніхейця думки.

Будь-хто може здати собі справу, що в Європі вже багато років тому почали діятися дивні речі. Щоб навести конкретний приклад цих дивних речей, я назву певні політичні рухи, як синдикалізм і фашизм. Хай не

кажуть, що вони видаються дивними просто тому, що вони нові. Захоплення новизнами таке природжене в європейця, що через нього він створив найбурхливі-"шу історію, яку ми знаємо. Отже, приписуймо дивні риси цих нових фактів не їхній новизні, а радше дуже дивній формі цієї новизни. Під маркою синдикалізму та фашизму вперше з'являється в Європі тип людини, що не хоче давати аргументів і не хоче мати рації, а просто рішився накинути всім свої погляди. Ось де новизна: право не мати рації, глузд безглуздя (18). В цьому я бачу найбільш намацальний вияв нової ментальності мас, що рішили правити суспільством, не маючи здібності на те. В їх політичній поведінці відкривається структура нової душі в найгрубший і найразючіший спосіб; але ключ — в інтелектуальнім герметизмі. Пересічна людина носить у голові "мислі", але їй бракує здібності мислення. Вона навіть не підозріває, що це за розріджений первень, у якому живуть ідеї. Вона хоче мати погляди, але не хоче признати умов і припущень, без яких не може бути поглядів. Ось тому її "ідеї" — це насправді тільки апетити в словах, точно так, як романси.

Мати ідею — це вірити, що є підстави до неї, отже, вірити, що існує розум, що існує сфера збагненних правд. Мислити, роздумувати — це те саме, що апелювати до певної інстанції, підкорятися їй, приймати її кодекс і рішення, отже, вірити, що найвища форма співжиття — це діалог, у якому дискутується обгрунтування ідей. Але маса розгубилася б, якби прийняла дискусію. Інстинктивно вона відкидає зобов'язання визнавати цю верховну інстанцію, що знаходиться поза нею. Ось тому "новим" є в Європі "покінчити з дискусіями", і не терпиться жодної форми співжиття, що сама собою містила б у собі визнання об'єктивних норм, починаючи розмовою і кінчаючи парламентом,

включно з наукою. Це означає, що зрікаються культурного співжиття, яке є співжиттям під нормами, і вертаються до варварського співжиття. Скасовують всі нормальні процеси, щоб могти безпосередньо накинути свої бажання. Герметизм душі, що, як ми раніше бачили, спонукує масу втручатися в усе громадське життя, веде її також невблаганно до єдиного способу втручання: до безпосередньої дії.

Як колись будуть реконструювати генезу нашого часу, то помітять, що перші ноти його своєрідної мелодії зазвучали в тих групах французьких синдикалістів та реалістів дев'ятсотих років, що винайшли методу й назву "безпосередня дія". Люди завжди вдавались до насильства: іноді це був лише злочин, що нас не цікавить. Але іноді насильство було тим засобом, до якого вдавався той, хто перше вичерпав всі інші засоби в обороні рації та справедливості, які, мовляв, по його боці. Дуже прикро, що людська вдача веде інколи до цієї форми насильства, але не можна заперечити, що це найвища данина рації та справедливості. Бо ж таке насильство — це не що інше, як рація, доведена до нестями. Сила — це насправді була ultima ratio *. Трохи по-дурному цей зворот розуміли здебільшого іронічно, хоч він ясно проголошує попереднє підкорення сили нормам розуму. Цивілізація — це ніщо інше, як спроба обмежити силу до ultima ratio. Тепер ми починаємо бачити це з великою чіткістю, бо "безпосередня дія" полягає в оберненні порядку і в проголошенні насильства за prima ratio**, властиво за єдину рацію. Це та норма, що пропонує перекреслити всяку норму, що знищує всяке посередництво між нашим наміром і виконанням його. Це — Велика Хартія варварства.

* Останній аргумент (латин.).

* Перший аргумент (латин.).

Слід пригадати, що завжди, коли маса, з тим чи іншим наміром, брала участь у громадському житті, вона це робила у формі "безпосередньої дії". Отже, це завжди був спосіб діяння, притаманний масам. Теза цього нарису знаходить енергійне підтвердження в явному факті, що тепер, коли втручання мас у керівництво громадським життям перестало бути випадковим, а стало нормальним явищем, "безпосередня дія" з'являється офіційно як визнана норма. [58]

Все людське співжиття попадає під цей новий режим, де знищуються посередні інстанції. У товариських стосунках відкидається

"добре виховання" Література, як "безпосередня дія", полягає в образі. Статеві відносини спрощують свої формальності.

Процедури, норми, ввічливість, посередні звичаї, справедливість, рація! Нащо було винаходити все це, нащо було творити таке ускладнення? Все це підсумовується словом "цивілізація", що в понятті civis (громадянин) проявляє своє властиве походження. Йдеться про те, щоб тими засобами зробити можливим місто, спільноту, співжиття. Тому, якщо ми заглянемо всередину кожного із оцих складників цивілізації, які я щойно перерахував, ми знайдемо в усіх те саме ядро. Всі вони насправді передбачають корінне та поступове бажання, щоб кожна особа числилася з іншими. Цивілізація — це передусім бажання співжиття. Люди є не-цивілізовані і варварські в міру того, як вони не числяться з ближнім. Варварство — нахил до відокремлення. І так усі варварські епохи були часами людського розпорошення, коли кишіло від маленьких групок, окремішних та ворожих.

Форма, що в політиці втілювала найвище бажання співжиття,— це ліберальна демократія. Вона доводила до крайності своє рішення числитися з ближнім і є прототипом "посередньої дії". Лібералізм — це засада політичного права, згідно з якою державна влада, незважаючи на свою всемогутність, обмежує себе і намагається, навіть власним коштом, лишити місце в країні, якою вона править, щоб могли жити ті, що думають і відчувають інакше, себто інакше, як найсильніші, як більшість. Лібералізм — це слід пригадати сьогодні — є найвищою великодушністю: це право, що більшість признає меншості, отже, це найшляхетніший клич, що пролунав на цій планеті. Він проголошує рішення співжити з ворогом; що більше, із слабим ворогом. Було неймовірно, що людський рід досягне чогось такого гарного, такого парадоксального, такого елегантного, такого акробатичного, такого протиприродного. Тому не дивно, що зараз здається, що те саме людство рішило його позбутися. Це занадто тяжка й складна дисципліна, щоб прищепитися на землі.

Співжити з ворогом! Правити з опозицією! Чи така ніжність не починає бути незрозумілою? Ніщо не визначає [59] з більшою ясністю обличчя сучасності, як факт, що лишається так мало країн, де існує опозиція. Майже в усіх однорідна маса тяжить над державною владою і розчавлює, знищує всяку супротивну групу. Маса — хто б це сказав, бачачи її компактний і численний вигляд? — не бажає співжиття ні з чим, що їй чуже. Вона смертельно ненавидить усе, що їй чуже.

IX

ПРИМІТИВІЗМ І ТЕХНІКА

Мені дуже важить пригадати тут, що ми заглибились в аналіз положення — себто сучасного, яке в істоті двозначне. Тому я на початку ствердив, що всі риси сучасного, а зокрема бунт мас, являють дві сторони. Будь-яка з них не тільки допускає, але й вимагає подвійного тлумачення, позитивного і негативного. І ця двозначність криється не в нашому розсуді, а в самій дійсності. Не в тім річ, що з одного боку вона нам може видаватись доброю, а з другого боку — поганою, а в тім, що сучасне положення саме є дволикою потенцією тріумфу чи смерті.

Нема чого обтяжувати цей нарис цілою метафізикою історії. Проте ясно, що я його будую на підвалинах моїх філософських переконань, викладених чи згаданих деінде. Я не вірю в абсолютний детермінізм історії. Навпаки, я гадаю, що всяке життя, отже, також історичне життя, складається виключно з моментів, кожен з яких є відносно невизначений у відношенні до попереднього, так, що дійсність вагається в ньому, тупцює на місці і не знає, чи слід їй рішитися на одну чи другу з-поміж різних можливостей. Це метафізичне коливання надає всьому живому тієї безсумнівної якості вібрації та трепету.

Бунт мас може, насправді, бути переходом до якоїсь нової та небаченої організації людства, але також може бути катастрофою в людському призначенні. Немає підстав заперечувати дійсність поступу;

але треба спростувати думку, що цей поступ запевнений. Відповідніше до фактів — думати, що немає жодного певного прогресу, жодної еволюції, без загрози інволюції та регресу. Все можливе в історії — так само тріумфальний [60] і необмежений прогрес, як і періодичний регрес. Бо життя, індивідуальне чи колективне, особисте чи історичне, є єдиною реальною річчю у всесвіті, що її субстанція — небезпека. Воно складається з перипетій. Воно, в точному розумінні слова, драма (19).

Всяка загальна правда набуває більшої напруги в "критичних моментах", як ось тепер. І таким чином симптоми нового поводження, які з'являються під сучасним володінням мас і які ми згуртували під назвою "безпосередня дія", можуть також провіщати майбутні удосконалення. Ясно, що всяка стара культура на своєму шляху обтяжується відмерлими і заскорузлими .тканинами, а це перешкода життю та отруйний осад. Є мертві інституції, пережиті й уже беззмістовні оцінки та вартості, безпотрібно ускладнені розв'язки, норми, що довели свою беззмістовність. Всі ці первні посередньої дії, цивілізації, вимагають епохи гарячкового спрощення. Романтичний фрак і рюшики вимагають помсти у формі сьогоднішнього дезабільє і скинутого піджака.

Тут спрощення — це гігієна і кращий смак; отже, досконаліша розв'язка, як завжди, коли меншими засобами більше осягається. Також була пора підтяти дерево романтичного кохання, підчистити надмір штучних магнолій, начеплених на його галуззя, та дике безладдя заплутаних ліан і розгалужених спіралей, що заступали йому сонце.

Взагалі громадське життя, а передусім політика, надто потребували повороту до своєї властивої форми. Та європейська людність не зможе зробити того еластичного стрибка, що вимагають від неї оптимісти, коли спочатку не оголиться, не скине тягар усього неістотного, щоб лишилося тільки власне Я. Моє захоплення цією дисципліною оголення, автентичності, та свідомість, що лише так можна прочистити шлях до гідного майбутнього, змушує мене вимагати повної свободи мислення супроти всього минулого. Майбутнє мусить панувати над минулим, від

нього ми приймаємо директиву, як нам ставитися супроти всього, що було (20).

Але треба уникнути найбільшого гріха тих людей, Що правили дев'ятнадцятим століттям: недостатньої свідомості свого обов'язку, що перешкодило їм триматися насторожено і пильно. Пуститись без опору за течією подій, замкнути очі не первень небезпеки й загрози, [61] що криється навіть у найвеселішій годині,— це якраз розминутися зі своїм обов'язком відповідальності. Сьогодні виникає потреба збудити гіперстезію відповідальності у тих, що спроможні відчувати її, і видається надто необхідним підкреслити явно згубний аспект сучасних симптомів.

Немає сумніву, що при діагностичному зваженні нашого громадського життя неприхильні фактори набагато переважають над прихильними, коли обрахунок робиться не стільки з оком на сучасне, як на те, що вони провіщають і обіцяють.

Увесь зріст конкретних можливостей, що його зазнало життя, ризикує перекреслити себе, натрапивши на найжахливішу проблему, яка стала перед призначенням Європи і яку я знову формулюю: суспільне керівництво попало в руки людини, байдужої до засад цивілізації. Засад не тієї чи іншої, а — оскільки сьогодні можна судити — жодної цивілізації. Очевидно, сучасну людину цікавлять наркоз, авта і ще деякі речі. Але це підтверджує її корінну байдужість до цивілізації. Бо ті речі — це лише її продукти, і захоплення ними ще разючіше виділяє індиферентність до засад, з яких вони зродились. Вистачить установити цей факт: відколи існують nuove scienze *, природничі науки,— отже, від часів Відродження — захоплення ними зростало безперестанку протягом віків. Конкретніше: кількість людей, що сумірно присвячувалися цим чистим дослідам, зростала з кожним поколінням. Перший випадок регресу — повторюю, сумірного — з'являється в тому поколінні, що нині є між двадцятим і тридцятим роком життя. У лабораторії чистої науки стає тяжко притягнути учнів. І це тоді, коли

промисловість досягає свого найвищого розвитку і коли люди виявляють ще більший апетит до вживання апаратів і ліків, створених наукою.

* Нові науки (іт.).

Коли б ми не боялись багатослівності, ми могли б виявити подібну непослідовність у політиці, в мистецтві, в моралі, в релігії та в щоденних царинах життя.

Що означає для нас така парадоксальна ситуація? Цей нарис намагається дати відповідь на таке питання. Це означає, що сьогодні панівний тип людини — це [62] примітив, Naturmensch *, що з'явився в цивілізованому світі. Цивілізованим є світ, але не його мешканець; він у ньому навіть не бачить цивілізації, а користається нею, начеб вона була природою. Нова людина бажає авта і втішається ним, але вона вірить, що це натуральний плід якогось райського дерева. В глибині душі вона не уявляє собі штучного, майже неймовірного характеру цивілізації і не поширює свого захоплення знаряддям на засади, що їх уможливлюють. Коли попередньо, цитуючи слова Ратенау, я казав, що ми свідки "прямовисної навали варварів", можна було подумати, як звично, що йшлося лише про "фразу". Тепер видро, що цей вираз може голосити правду чи помилку, але що він є протилежністю "фрази", а саме: формальним визначенням, в якому згущено цілий складний аналіз. Сучасна маса — це насправді примітиви, що через лаштунки закралися на старовинний кін цивілізації.

* Дитя природи (нім.).

Тепер ввесь час говориться про неймовірний поступ техніки, але я не помічаю, щоб навіть найкращі уми говорили з достатньо драматичною свідомістю про її майбутнє. Сам Шпенглер, такий тонкий і глибокий, хоч і такий одержимий, мені здається в цьому пункті надто оптимістичним. Він-бо вірить, що після "культури" наступить епоха "цивілізації", під якою він розуміє передусім техніку. Шпенглерове

поняття "культури" і взагалі історії таке далеке від поняття, що лежить в основі цього нарису, що нелегко, навіть заради спростування, коментувати тут його висновки. Тільки стрибаючи через віддалі й уточнення, щоб звести обидві точки зору до спільного знаменника, можна отак сформулювати розбіжність: Шпенглер вірить, що техніка може далі жити, коли завмерло зацікавлення засадами культури. Я не відважуюсь повірити в таку річ. Техніка й наука нерозривні, і, коли немає зацікавлення чистою наукою, заради неї самої, вона перестає існувати, а такого зацікавлення не може бути, коли люди перестають захоплюватися загальними засадами культури. Якщо цей запал пригасає — як ось тепер,— сама техніка може пережити деякий час, а саме, поки триває інерція культурного імпульсу, що її створив. Ми живемо з технікою, але не через техніку. Вона ні відживляється, [63] ні дихає сама, вона не є causa sui *, а радше практичним, корисним осадом із зайвого, непрактичного заняття (21).

* Причина самої себе (латин.).

Отже, я перестерігаю, що сучасне зацікавлення технікою аж ніяк не гарантує самого поступу чи дальшого існування техніки. Цілком слушно вважати техніку за одну з найхарактеристичних рис "модерної культури", себто культури, яка включає рід науки, що дає матеріальну користь. Тому, коли я підсумовував зовсім нове обличчя життя, насадженого дев'ятнадцятим століттям, все звелося до цих двох рис: ліберальна демократія і техніка . Але я повторюю, що мене дивує, як легко забувається в розмовах про техніку, що її внутрішній двигун — це чиста наука, та що умови для її продовження — це в основному ті самі умови, які уможливлюють чисто наукову діяльність. Чи хтось подумав про всі ті речі, що мусять бути чинні в людських душах, щоб могли існувати справжні "науковці"? Чи серйозно віриться, що, поки є долари, буде наука? Ця думка, якою багато хто заспокоює себе, тільки зайвий доказ примітивізму.

Наче не треба змішати та розколотити безліч най-різнорідніших інгредієнтів, щоб одержати коктейль фізично-хімічної науки! Навіть коли

задовольнитись найповерховнішим і найплиткішим розглядом теми, відразу впадає в очі явний факт, що, в усій широчині часу та простору, фізико-хімії вдалося встановитися, повністю влаштуватися лише в вузькому чотирикутнику, що його окреслюють Лондон, Берлін, Відень і Париж. І навіть усередині цього чотирикутника лише в дев'ятнадцятому столітті. Це показує, що експериментальна наука — один із найменш імовірних продуктів історії. Маги, жерці, вояки й пастухи множились де і як завгодно. Але щоб постала така фауна експериментуючої людини, очевидно, потрібно ще складнішої сукупності умов, ніж для появи однорога. Такий голий і тверезий факт повинен був би примусити трохи замислитись над летким, невловним характером наукового натхнення (23). Блаженний, хто вірить, що коли зникла б Європа, американці могли б продовжувати науку!

Дуже важило б грунтовно розробити це питання [64] і з усією точністю визначити, які саме історичні передумови необхідні для експериментальної науки, отже, й для техніки. Але годі надіятися, що, навіть коли б це питання було вияснене, маса признала б себе освідомленою. Маса не зважає на доводи і тільки вчиться на власній шкурі.

Одне спостереження не дозволяє мені робити собі ніяких ілюзій про доцільність таких проповідей, що були б раціональні і, тим самим,— витончені. Чи не занадто абсурдно, що в сучасних обставинах пересічна людина не почуває, спонтанно й без проповідей, найвищого захоплення фізично-хімічними і спорідненими їм 0іологічними науками? Бо ж застановіться, яка сучасна ситуація: тоді як, очевидно, всі інші складники культури стали проблематичними — політика, мистецтво, суспільні норми, сама моральність,— є одна річ, яка, не допускаючи заперечень та вражаючи масу більше, ніж що інше, щодня доводить свою дивовижну дійовість: емпірична наука. Кожний день приносить новий винахід, яким користається та пересічна людина. Кожний день продукує новий наркотик чи вакцину, що приносить користь тій пересічній людині. Всі знають, що якби при непослабленому науковому натхненні подвоїлась чи потроїлась кількість лабораторій, автоматично помножились би багатства, комфорт, здоров'я, добробут. Чи можна собі

уявити потужнішу, переконливішу пропаганду в користь якоїсь життьової засади? Чому ж, незважаючи на це, немає найменшої ознаки, що маси готові пожертвувати гроші й увагу, щоб краще підтримати науку? Натомість повоєнний час обернув науковця в нового суспільного парія. Відмітьте, що я маю на увазі фізиків, хіміків, біологів — не філософів. Філософія не потребує ні захисту, ні уваги, ні симпатій мас. Вона заховує свій характер цілковитої некорисності (2) і тим вона визволяється від усякої підлеглості пересічній людині. Вона знає, що вона в істоті проблематична, і радісно приймає свою вільну долю Божої пташини, не вимагаючи, щоб хтось із нею числився, не рекомендуючи і не обороняючи себе. Якщо вона комусь випадково принесе якусь користь, то вона радіє з чистої людської симпатії; але вона не живе з тієї чужої користі, не передбачає її та не надіється на неї. Як же їй домагатися, щоб хтось поважно ставився до неї, якщо вона перш за все сумнівається [65] в своєму власному існуванні, якщо вона живе лише в міру того, як вона поборює та перекреслює себе? Отже, лишім на боці філософію, що є пригодою іншого порядку.

Але експериментальні науки дійсно потребують маси, так, як вона потребує їх, під загрозою загину, бо на планеті без фізико-хімії не може утриматись кількість людей, що нині існують.

Які аргументи можуть осягнути того, чого не осягнуло авто, в якому роз'їжджають ті люди, і ін'єкція пантопону, що чудом вгамовує їхні болі? Несумірність між сталою і явною користю, що їм приносить наука, та їх зацікавленням нею такі великі, що годі обманювати себе ілюзорними надіями й сподіватися чогось іншого, ніж варварства від тих, що так поводяться. Особливо коли, як ми побачимо, це нехтування наукою, як такою, проявляється, може, ще ясніше, ніж деінде, серед маси самих техніків — лікарів, інженерів і т. п., які звикли виконувати свою професію точно в такому духовому стані, неначе вживають авто чи купують аспірин,— без найменшої внутрішньої солідарності з майбутнім науки та цивілізації.

Може, дехто більше вражений іншими ознаками новітнього варварства, що своєю позитивною якістю, себто дією, а не опущенням, більше впадають в очі й прибирають форми видовища. Та для мене ця несумірність між користю, яку пересічна людина має від науки, та вдячністю, яку вона виявляє,— чи властиво не виявляє,— є наижахнішим явищем . Мені тільки тоді вдається вияснити собі цей брак достатнього признання, коли я пригадаю, що в Центральній Африці негри також їздять автом і заживають аспірин. Тип європейця, що починає переважати,— таке моє припущення,— це, у відношенні до складної цивілізації, в якій він народився, примітивна людина, варвар, що виринає з люка, "прямовисний напасник".

X

ПРИМІТИВІЗМ І ІСТОРІЯ

Природа завжди навколо нас. Вона самодостатня. У хащах природи ми можемо безкарно бути дикунами. Ми навіть можемо рішити ніколи не покидати дикунства, [66] ризикуючи хіба приходом інших людей, що не є дикунами. Але, в засаді, існування вічно примітивних народів можливе. Є такі. Брейссіг назвав їх "народами вічного світанку". Вони лишились у зупиненому, скрижанілому присмерку, що не веде до полудня.

Так буває в світі, що є лише природою. Але не буває так у світі, що є цивілізацією, як наш світ. Цивілізацію ми не "знаходимо" навколо нас, вона не є самодостатня. Вона штучна і вимагає митця чи ремісника. Коли ви хочете використати вигоди цивілізації, але не ладні підтримувати цивілізації... ви розчаруєтесь. В одну мить не стане цивілізації. Одна необережність, і, коли >ви оглянетесь навкруги, все пішло з димом! Неначе знято килим, що заслоняв чисту природу, знову з'являється первісний праліс. Джунглі завжди примітивні. І навпаки. Все примітивне — це джунглі.

Романтиків усіх віків хвилювали ці сцени насильства, де підлюдська природа знову підкоряє собі людську білість жінки, і вони, здригаючись, малювали лебедя над Ледою, бика з Пасіфаєю і Антіопу під цапом. Узагальнюючи, вони знайшли більш витончене непристойне видовище в краєвиді з руїнами, де цивілізований, геометричний камінь душиться в обіймах лісової рослинності. Коли добрий романтик бачить будинок, перша річ, яку шукають його очі,— це "жовта гірчиця" на гзимсі чи на даху. Вона проголошує, що в кінці все є земля; що всюди знову виростає ліс.

Було б нерозумно сміятися з романтика. Романтик також має рацію. Під цими невинно збоченими образами криється величезна і віковічна проблема: відношення між цивілізацією і тим, що лежить поза нею,— природою, між раціональним і космічним. Отже, я дозволю собі зайнятися цим питанням при іншій нагоді, Щоб у слушний час самому бути романтиком.

Але тепер я маю протилежну роботу. Йдеться про те, щоб стримати наступ пралісу. "Щирий європеєць" повинен тепер присвятитися поважній проблемі, що, як відомо, тривожила австралійські штати: не допустити, Щоб опунції здобували терен і витиснули людей до моря. Десь у сорокових роках минулого століття якийсь емігрант із півдня, що тужив за рідними краєвидами — за Малагою, Сіцілією — взяв із собою до Австралії горщик з благенькою опунцією. Сьогодні австралійські бюджети переобтяжені великими витратами [67] на війну проти опунції, що вдерлася на континент і щороку здобуває понад квадратний кілометр грунту.

Людина маси вірить, що цивілізація, в якій вона народилася і якою вона користується, така ж спонтанна й первобутня, як природа, і тим самим вона обертається в примітива. Цивілізація їй здається пралісом. Я це вже сказав раніше, але тепер треба додати деякі уточнення.

Засади, на яких спирається цивілізований світ, що його треба утримати, не існують для сучасної пересічної людини. її не цікавлять

основні вартості культури, вона з ними не солідаризується, не бажає служити їм. Як це сталося? З багатьох причин, але тепер я виділю тільки одну.

Чим далі поступає цивілізація, тим складнішою й тяжчою вона стає. Проблеми, що вона сьогодні висуває, надзвичайно заплутані. Дедалі меншає кількість людей, що їх розум стоїть на висоті цих проблем. Повоєнний час дає нам зовсім ясний приклад. Відбудова Європи, як ми бачимо, занадто алгебрична справа, і звичайному європейцеві не під силу таке витончене діло. Це не тому, що бракує засобів для розв'язки. Бракує голів. Точніше кажучи: є деякі голови, але їх дуже мало, і пересічна маса середньої Європи не хоче насадити їх на свої плечі.

Нерівновага між складною витонченістю наших проблем і якістю розумів буде дедалі збільшуватися, коли цьому не протидіяти, і в цьому основна трагедія нашої цивілізації. Через саму плідність і певність її формотворчих засад її жнива зростають кількісно і якісно, переростаючи сприйнятливість нормальної людини. Я не думаю, що таке бувало коли-небудь у минулому. Всі інші цивілізації згинули через недостатність своїх засад. Європейська, натомість, загрожує впасти з протилежних причин. У Греції та Римі збанкрутувала не людина, а її засади. Римська імперія зліквідувалася через брак техніки. Коли вона осягла високої кількості населення і коли це широке співжиття вимагало розв'язки певних матеріальних нагаль-ностей, яку могла знайти тільки техніка, світ пішов шляхом інволюції, регресу, розкладу.

Але тепер банкрутує людина, бо вона не може тримати кроку з поступом своєї власної цивілізації. Огидно слухати, як відносно культурні люди розмовляють [68] на найелементарніші теми дня. Вони скидаються на необтесаних мужиків, що грубили, незграбними пальцями хочуть підібрати голку зі стола. Наприклад, обробляються політичні та суспільні теми знаряддям тупих концепцій, які служили двісті років тому, щоб підходити до ситуацій, фактично в двісті разів простіших.

Передова цивілізація — це та сама річ, що важкі проблеми. Тому, чим більший поступ, тим більше він загрожений. Життя дедалі краще, але, очевидно, дедалі складніше. Ясно, що в міру ускладнення проблем також ускладнюються засоби, щоб їх розв'язати. Але необхідно, щоб кожне нове покоління опанувало ці засоби. Між ними, конкретно кажучи, є один, що зовсім ясно зв'язаний з поступом цивілізації, а саме: мати багато минулого за плечима, багато досвіду; одне слово, історія. Історичне знання — це техніка першого порядку, щоб зберігати й продовжувати розвинену цивілізацію. Вона не дає нам позитивних розв'язок для нових життьових конфліктів — життя завжди відмінне від того, чим воно було,— та натомість вона дозволяє нам оминати помилки інших часів. Але коли ви старі та й ваше життя починає бути важким, і коли ви при тому ще втратили пам'ять минулого і не користаєтеся своїм досвідом, тоді все сходить нанівець. Отже, я вірю, що це така ситуація в Європі. "Найкультурніші" люди нині страждають від неймовірного незнання історії. Я тверджу, що сьогодні провідні європейці знають історію далеко менше, ніж людина з вісімнадцятого століття. Те історичне знання правлячих меншин — правлячих sensu lato * — уможливило неймовірний поступ дев'ятнадцятого століття. Політика вісімнадцятого століття продумана з метою уникнути помилок всієї попередньої політики, вона задумана з увагою на ті помилки і охоплює в своїй сутності якнайширший досвід. Але вже дев'ятнадцяте століття почало втрачати "історичну культуру", хоч у ту добу спеціалісти Дуже вдосконалили її як науку . Це нехтування у великій мірі зумовило його своєрідні помилки, що тепер важать над нами. В його останній третині почалась, хоч Ще прикрито, інволюція, регрес до варварства, себто [69] до наївності й примітивізму людини, що не має минулого чи забула його.

* В істинному розумінні слова (латин.).

Тому большевизм і фашизм, дві "нові" політичні спроби, що переводяться в Європі та на її окраїнах,— це два ясні приклади істотного регресу. Не так через наявний зміст їх доктрин, який, окремо беручи, звичайно, має в собі зернятко правди — хто у всесвіті не має трошки рації? — як через антиісторичний, анахронічний підхід до їх

частки рації. Це типові рухи маси, керовані, як усі подібні рухи, людьми пересічними, несвоєчасними, без доброї пам'яті, без "історичного сумління". Вони поводяться з самого початку так, наче вони вже відійшли в минуле, наче вони належать до якоїсь стародавньої фауни, хоч і з'являються в наші дні.

Не в тім питання, чи хтось большевик і комуніст, чи ні. Я не дискутую про вчення. Неймовірною й анахронічною річчю є те, що комуністи 1917 року кинулись робити революцію, яка своєю формою тотожна з усіма минулими і в якій анітрохи не виправлено вад і помилок старовинних революцій. Тому російські події не цікаві з історичного погляду; тому вони аж ніяк не є початком нового життя. Це, навпаки, монотонне повторювання попередніх революцій, це попросту шаблон революцій. Доходить до того, що серед тих багатьох ходячих фраз, що їх склав старий людський досвід про революції, немає ні однієї, яка не знайшла б жалюгідного підтвердження, коли її прикласти до цієї революції. "Революція пожирає власних дітей!" "Революція починається поміркованою партією, зараз переходить до екстремістів і дуже швидко починає вертатися до реставрації" і т. д. і т. п. До цих стародавніх банальностей можна додати ще декілька менше знаних, але не менше влучних істин, з-поміж них оцю: революція не триває довше як п'ятнадцять років, період, що збігається з розквітом одного покоління (27).

Хто насправді прагне створити нову суспільну чи політичну дійсність, мусить передусім постаратися, щоб новостворена ситуація перекреслила ці благі шаблони історичного досвіду. Я особисто резервую прикметника "геніальний" для того політика, який щойно заходився діяти, як уже починають сходити з розуму професори історії в інститутах, побачивши, що всі [70] "закони" їх науки скасовано, перервано, обернено в попіл.

Змінивши знак большевизму, можна зробити подібні твердження про фашизм. Ані одна, ані друга спроба не є "на висоті часів", вони не містять у собі всього минулого в перспективі, а це — необхідна

передумова, щоб перебороти його. З минулим не можна змагатися рукопаш. Майбутнє перемагає, поглинаючи його. А коли воно залишить якусь частину, то це його загибель.

І один, і другий — большевизм і фашизм — це два псевдосвітанки; вони провіщають не завтрашній ранок, а ранок якогось архаїчного дня, що його вже не раз прожито; це два примітивізми. І такими будуть усі рухи, що впадуть у таке безглуздя і почнуть навку-лачну бійку з тією чи іншою частиною минулого, замість того щоб перетравлювати його.

Нема сумніву, що треба перебороти лібералізм дев'ятнадцятого століття. Але цього якраз не може зробити той, хто, як фашисти, декларує себе антилібе-ралами. Бо антилібералами чи нелібералами були люди перед добою лібералізму. І оскільки останній уже протріумфував, він повторить свою перемогу безліч разів, або все — лібералізм і антилібералізм — скінчиться руїною Європи. Існує невблаганна хронологія життя. У ній лібералізм пізніший від антилібералізму або, іншими словами, він більш життьовий, так, як гармата є грізнішою зброєю, ніж спис.

На перший погляд, позиція анти-щось видається піз-. ніщою за оте щось, бо вона означає реакцію проти нього та вимагає його попереднього існування. Але новизна, якою являється анти, швидко розпливається в пустий, негативний жест і лишає, як одинокий позитивний зміст, лише якийсь пережиток. Той, хто заявляє, що він "анти-Педро", не робить нічого іншого,— перекладаючи його ставлення позитивною мовою,— як заявляє, що він прихильник світу, де Педро не існує. Але якраз така ситуація існувала в світі, коли Педро ще не народився. Антипедровець, замість того щоб зайняти місце після Педро, займає місце перед ним і перемотує цілий фільм на минулу ситуацію, після якої неминуче знову з'явиться Педро. Отже, з тими всіма анти стається те саме, що, згідно з легендою, сталося з Кон-Фуцієм. Він народився, звичайно, після свого батька, але — чорт побери! — він народився, мавши вже вісімдесят [71] літ, тоді як його родитель мав тільки тридцять. Всяке анти — тільки просте й пусте ні.

Все було б гаразд, якби ми ясним і виразним ні знищили минуле. Але минуле — це в істоті revenant *. Коли відкинути його, воно вертається, і то неминуче. Тому єдине справжнє перебореннй його — це не відкидати його. Числитися з ним. Діяти з увагою на нього, щоб ухилитися, щоб уникнути його. Словом, жити "на висоті часів", з перебільшеною свідомістю історичної кон'юнктури.

* Зворотиме (фр).

Минуле має рацію, свою власну рацію. Коли йому не признати її, воно вернеться й буде вимагати її, накидаючи разом з нею свої помилки. Лібералізм мав певну рацію, і її треба признати навіки-віків. Але він не мав цілої раціі, і тому треба відкинути його помилки. Європа мусить заховати свій істотний лібералізм. Це передумова, щоб перебороти його.

Коли я говорив тут про фашизм і большевизм, то лише побічно, зачіпаючи тільки їх анахронічні риси. Ці риси, на мою думку, невіддільні від усього, що сьогодні ніби тріумфує. Бо нині тріумфує маса, і тому лише ті насичені її примітивним стилем задуми, що їх вона сформувала, можуть святкувати позірну перемогу. Але позатим я тепер не розглядаю істоти ні одного, ні другого, так, як не намагаюсь розв'язати вічну дилему між революцією та еволюцією. Максимум, що цей нарис зважується вимагати,— це щоб революція чи еволюція були історичні, а не анахронічні.

Тема, якою я займаюся на цих сторінках, політично нейтральна, бо вона належить до багато глибших сфер, як політика з її чварами. Консерватор чи радикал є однаковою масою, і ця різниця, що в кожній добі була дуже поверховна, ніяк не перешкоджає, щоб обидва були одним і тим же — збунтованою черню.

Немає надії для Європи, коли її долю не покладеться в руки дійсно "сучасних" людей, що відчувають, як під ними здригається ціле підґрунтя історії, що знають сучасну висоту життя і гидують усякою

архаїчною і примітивною поставою. Нам потрібне знання суцільної історії, щоб не провадитися в ній, а, навпаки, вирватися з неї.

XI

ЕПОХА САМОВДОВОЛЕНОГО ПАНИЧА

Підсумовую: ми тут аналізуємо новий суспільний факт, а саме — європейська історія вперше залежить від рішення простої людини як такої. Або, активним способом кажучи: проста людина, досі підвладна, тепер рішила правити світом. Це рішення соціально висунутися на передній план постало в ній автоматично, скоро дозрів новий тип людини, до якого вона належить. Вивчаючи психологічну структуру цього нового типу маси та її вплив на громадське життя, ми знаходимо: 1) природжене і корінне переконання, що життя легке, багате, без трагічних обмежень; тому кожна пересічна одиниця пересякнута почуттям влади й тріумфу, яке 2) наштовхує її стверджувати себе такою, як вона є, вважати своє моральне та інтелектуальне майно за добре й довершене. Це самовдоволення спонукує її відкидати всякий зовнішній авторитет, не слухати нікого, не піддавати сумніву власні погляди і не рахуватися з іншими. Це внутрішнє почуття влади безнастанно наштовхує її накидати свою перевагу. Отже, вона поводиться так, немов, крім неї та їй подібних, немає нікого на світі; тому 3) вона всюди втручається, накидаючи свій простацький погляд без скру-пулів, роздумів, формальностей чи застережень, себто за принципом "безпосередньої дії".

Цей огляд характеристичних рис нагадав нам певні дефективні форми людського життя, "розпещену дитину" і збунтованого примітива, себто варвара. (Нормальний примітив, навпаки, є найпокірнішою людиною на світі супроти вищих сил, релігії, табу, суспільних традицій, звичаїв). Немає чого дивуватися, що я ганю цей тип людини. Цей нарис — лише перша спроба атаки проти нового переможця і заява, що кілька європейців рішені дати відсіч його тиранічним намаганням. Поки Що йдеться лише про спробу атаки, це все; фронтова атака прийде пізніше,

може дуже швидко, та зовсім не в такій формі, як цей нарис. Фронтова атака мусить прийти в такій формі, щоб маса не могла запобігти їй, Щоб вона бачила її перед собою і не підозрівала, що це, саме це, є фронтова атака.

Цей персонаж, що тепер всюди розпаношується і що [73] скрізь накидає своє внутрішнє варварство, це, властиво, розпещена дитина людської історії. Розпещена дитина — це спадкоємець, що поводиться виключно як спадкоємець. Нині спадком є цивілізація — комфорт, безпека, словом, вигоди цивілізації. Як .ми бачили, тільки в тій життьовій вигоді, яку вона витворила, може виринути людина таких рис і такого характеру. Це одна з багатьох деформацій, що її витворює розкіш у людському матеріалі. Ми радше схиляємось до ілюзорної думки, що життя, народжене в багатому світі, краще, більш наснажене та якісніше за життя, що полягає саме в боротьбі з нуждою. Але так воно не є — з істотних і засадничих причин, що їх тут не місце висвітлювати. Тепер, замість тих причин, вистачить пригадати те вічно повторюване явище, що становить трагедію всіх дідичних аристократій. Аристократ успадковує, себто йому приділено умови життя, яких він не створив, отже, які не постали в органічному зв'язку з його власним особистим життям. З народження він улаштований, раптово і не знаючи як, у своїх достатках і прерогативах. Він сам внутрішньо не має з ними нічого спільного, бо вони не походять від нього. Це велетенський панцер якоїсь іншої особи, іншої живої істоти, його предка. І він мусить жити як спадкоємець, себто мусить уживати панцер іншого життя. До чого це веде? Яким життям житиме цей дідичний "аристократ", своїм життям чи життям свого вельможного предка? Ані одним, ані другим. Він засуджений зображувати когось іншого, отже не бути ані ним, ані собою. Його життя неодмінно втрачає свою автентичність і обертається в саме зображення чи фікцію іншого життя. Надмір засобів, якими він примушений орудувати, не дає йому сповнити своє власне і особисте призначення; його життя завмирає. Всяке життя — це боротьба й зусилля бути собою. Труднощі, на які я натрапляю, здійснюючи своє життя,— це якраз те, що збуджує і мобілізує мою активність, мої здібності. Якби моє тіло не мало ваги, я не міг би ходити. Якби

атмосфера не тиснула на мене, я відчував би своє тіло як щось нечітке, розпливчасте, ілюзорне. Отак вся особистість дідичного "аристократа" поволі розпливається через брак ужитку і життьової напруги. Наслідком цього є те специфічне отупіння старих шляхт, що не має собі подібного. Властиво ще ніхто не описав його [74] внутрішній механізм — той трагічний механізм, що веде всі дідичні аристократії до неодмінного виродження.

Цим я хотів лише протидіяти нашому наївному припущенню, що надмір засобів сприяє життю. Якраз навпаки. Світ надмірних (28) можливостей автоматично витворює серйозні деформації і дефективні зразки людського життя, що їх можна об'єднати в загальну категорію "людини-спадкоємця", в якій "аристократ" — лише окремий зразок, а інший — розпещена дитина, а ще інший, набагато ширший і глибший,— маса наших часів. (Можна було б детальніше розвинути попередній натяк на "аристократа", показуючи, що > багато його характеристичних рис в усіх народах і віках проявляється в зародку в масі. Наприклад: нахил робити з ігор і спорту центральне заняття свого життя; культивація тіла — гігієнічний режим і дбайливість в одязі; брак романтики у відношенні до жінки; розважатися інтелектуалом, але в душі зневажати його і наказувати, щоб лакеї чи найманці батожили його; воліти життя під абсолютним авторитетом, ніж під режимом вільної дискусії , тощо).

Отже, я з превеликим жалем мушу ще раз підкреслити, що ця людина повна нецивілізованих нахилів, що цей найновіший варвар є автоматичний продукт модерної цивілізації, особливо тієї форми, яку прийняла ця цивілізація в дев'ятнадцятому столітті. Він не вдерся в цивілізований світ іззовні, як ті "великі білі варвари" п'ятого століття; він також не народився в тому світі спонтанним і таємничим утворенням, як Аристотелеві пуголовки в ставу; він — його природний плід. Слід сформулювати наступний закон, що його підтверджують палеонтологія та біогеографія: людське життя поставало й розвивалось лише тоді, коли засоби, якими воно розпоряджало, були зрівноважені проблемами, які воно зустрічало. Це стосується однаково до духової сфери і до

матеріальної. Отак, щоб покликатися на дуже конкретний аспект матеріального життя, я хочу нагадати, що людський рід розцвітав у тих смугах планети, де гаряча пора року компенсувалась порою гострого холоду. У тропіках звір-людина вироджувався, і, навпаки, нижчі раси — наприклад, пігмеї — були витіснені в тропіки расами, що зродилися після них і стояли на вищому щаблі розвитку.

Отже, цивілізація дев'ятнадцятого століття має такий [75] характер, що дозволяє пересічній людині влаштуватися у світі багатств, де вона помічає лише надмір засобів, але не труднощі. Вона знаходить довкола неймовірні знаряддя, благодійні ліки, запобігливі держави, зручні права. Натомість вона не знає, як трудно винайти ці ліки та знаряддя і забезпечити їхню продукцію на майбутнє; вона не помічає, яка хитка організація держави, і навряд чи вона відчуває в собі які-небудь обов'язки. Ця нерівновага докорінно фальшує та нівечить її істоту, зриваючи контакт і; суттю життя, що складається з абсолютної небезпеки, корінної проблематичності. Найбільш суперечна форма людського життя, що може з'явитися в людському житті,— це "самовдоволений панич". Тому, коли він стає панівним типом, треба бити на сполох і оголосити, що життя загрожене виродженням, себто відносною смертю. У сучасній Європі життьовий рівень вищий, ніж будь-коли в людському минулому; але коли дивитися в майбутнє, треба побоюватися, що вона не затримає своєї висоти чи не досягне вищого рівня, а натомість відступить і впаде до нижчих щаблів.

Я гадаю, що це досить ясно виявляє потворну анормальність "самовдоволеного панича". Бо це людина, яка прийшла на світ, щоб робити те, що їй забагнеться. Це, дійсно, ілюзія типової пещеної дитини. Ми вже знаємо, 4omv; в родинному колі все, навіть найбільші злочини, кінець кінцем лишається непокараним. Родинне оточення досить штучне і терпить багато вчинків, які в суспільстві, в широкому світі автоматично потягнули б за собою поважні та невідхильні наслідки для винуватця. Але "панич" гадає, що він поза домом може поводитись точно так, як вдома, що ніщо не є фатальне, непоправне, невідкличне. Тому він гадає, що може робити все, що йому забагнеться . Це груба

помилка! Vossa merce ira a onde o levem (ваша достойність піде туди, куди поведуть), як кажуть папузі у відомій португальській байці. Не в тім справа, що ми не повинні робити того, що нам хочеться; ми попросту можемо робити тільки те, що кожний з нас мусить робити, чим кожний з нас мусить бути. Єдиний вихід — відмовитись робити те, що треба; але це ще не дає нам права робити те, що нам забагнеться. В цьому випадку ми маємо лише негативну свободу волі, так би мовити сваволю. Нам цілком вільно зрадити своє правдиве [76] призначення, але тоді ми тільки станемо,в'язнями в нижчих поверхах нашого призначення. Я не можу вияснити кожному читачеві, як це стосується його призначення в чисто особистому вимірі, бо я не знаю кожного читача; але можна вияснити, як це стосується тих елементів чи аспектів його призначення, які тотожні з іншими. Наприклад, усякий сучасний європеєць знає з певністю, яка є набагато сильнішою від усіх його виразних "ідей" і "поглядів", що сучасна європейська людина мусить бути ліберальних переконань. Не сперечаймося, чи це має бути та чи інша форма свободи. Я маю на увазі, що найбільш реакційний європеєць знає в глибині душі, що так званий лібералізм, до якого Європа змагала в дев'ятнадцятому столітті, є кінець кінцем неминучий, невблаганний, притаманний нинішній західній людині, чи вона того хоче, чи ні.

Навіть коли довести ясно й незаперечно помилковість і шкідливість усіх конкретних засобів, якими досі намагалися здійснити категоричний імператив політичної свободи, що записаний в книзі європейського призначення, навіть тоді лишається незрушною остання правда, що в істоті цей імператив дев'ятнадцятого століття був правильний. Ця остання правда діє однаково в душі європейського комуніста, як і фашиста, хоч як би вони силкувалися переконати нас і себе самих у протилежному; вона так само діє в душі католика,— чи він того хоче, чи ні, чи він вірить у те, чи ні,— хоч як вірно він би не дотримувався догми (31). Всі "знають", що десь поза всякою справедливою критикою, яка поборювала б вияви лібералізму, незрушно стоїть його правда, правда не теоретична, наукова чи інтелектуальна, бо вона належить до цілковито відмінної та більш вирішальної категорії, ніж усе це,— а саме правда призначення. Теоретичні правди не тільки дискусійні, але ввесь

їхній сенс і вся їхня сила полягають в їхній дискусійності; вони родяться з дискусії, вони живуть, поки їх дискутують, вони створені виключно для дискусії. Але призначення — те, чим ми мусимо бути в житті — не дискутується, його приймається або відкидається. Коли ми його приймаємо, ми автентичні; коли ми його відкидаємо, ми заперечуємо і фальшуємо себе самих (32). Призначення не полягає в тому, що нам хочеться робити; його ясні й чіткі риси можна радше [77] пізнати в свідомості, що ми мусимо робити те, чого нам не хочеться.

Отож "самовдоволений панич" характеристичний тим, що він "знає", що певних речей не може бути, але на зло, словом і ділом, вдає протилежне переконання. Фашист повстає проти політичної свободи саме тому, що він знає, що вона властиво кінець кінцем не може програти, що вона незрушна, ввійшовши в саму субстанцію європейського життя, та ще завжди можна повернутися до неї, коли дійсно настане потреба, у важку годину. Бо такий тон життя маси: неповажність і "жарт". Усім її вчинкам бракує характеру неминучості, так, як витівкам "одинака". Увесь цей поспіх, щоб у всіх ситуаціях життя прийняти трагічні, остаточні, загострені постави, є лише вдаванням. Вони грають трагедію, бо не вірять в імовірність справжньої трагедії в цивілізованому світі.

Що б то було, якби ми мусили приймати за дійсне обличчя людей те, що вони з себе вдають. Коли хтось уперто твердить, що він вірить, що два рази по два є п'ять, і коли немає підстави вважати його божевільним, доводиться припускати, що він у це сам не вірить, хоч як би він галасував і хоч би він пішов на смерть за це.

Буревій загального, всеохоплюючого фарсу зірвався над землями Європи. Майже всі позиції, займані та проголошувані, є в істоті фальшиві. Коли хтось робить зусилля, то тільки, щоб утекти від власного призначення, щоб заплющити очі на його правду, не чути його драматичного заклику, уникнути конфронтації з тим, що мусить бути. Люди живуть гумористично, і то тим більше, чим трагічніша маска, яку вони прибирають. Всяке життя гумористичне, коли воно займає

заперечні позиції, на яких ніхто не ладний стати твердо й беззастережно. Маса не ставить ногу на твердий, незрушний грунт свого призначення; вона радше животіє, фіктивно висячи в повітрі. Тому, особливо тепер, це життя без ваги та коріння — deracinee * зі свого призначення — підхоплюється найслабшою течією. Це епоха течій і "підхоплювання". Майже ніхто не чинить опору проти поверхневих вирів, які постають у мистецтві, в ідеях, в політиці чи суспільних звичаях. Тому більше, [78] ніж будь-коли, тріумфує риторика. Сюрреаліст гадає, що він переборов всю історію літератури, коли вжив слова, якого краще не наводити, там, де інші писали "жасмин, лебеді та фавни". Але в дійсності він лише витяг на світло іншу риторику, яка досі спочивала в багні.

* Одірваний від коріння (фр.)

Теперішню ситуацію можна краще висвітлити, коли, незважаючи на її своєрідність, вказати на ті її риси, що в неї спільні з минулим. Отже, як тільки середземноморська цивілізація досягнула своєї вершини, десь у III столітті перед Христом, з'являється цинік. Діоген волочить заболочені сандалі по килимах Арістіппа. ^ Кишіло від циніків; їх можна було здибати за кожним рогом і на всіх щаблях. Отож, цинік займався виключно саботажем тогочасної цивілізації. Він був нігілістом еллінізму. Він ніколи нічого не творив, нічого не робив. Його роллю було руйнувати чи радше намагатись руйнувати, бо його замір не вдався. Цинік, паразит цивілізації, живе тим, що він її заперечує, саме тому, що він переконаний, що вона не похитнеться. Що робив би цинік серед дикунського народу, де всі, зовсім натурально й серйозно, займаються тим, що він, жартома, вважає за свою особисту роль? Що то за фашист, коли він не ганить свободи, що то за сюрреаліст, коли він не заперечує мистецтва?

Цей тип людини, народжений у надто добре зорганізованому світі, де він помічає лише користі і ніяких небезпек, не може поводитись інакше. Оточення розпещує його, бо воно є "цивілізацією", себто домом, і "одинак" не відчуває жодної спонуки покинути свої примхи, слухати

авторитетні зовнішні— інстанції, а менш за все канути в невблаганні глибини свого власного призначення.

XII

ВАРВАРСТВО СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ

Моєю тезою було, що цивілізація XIX століття автоматично витворила людину-масу. Не слід закінчувати загального викладу, не проаналізувавши цей процес. Таким чином, моя теза стане конкретнішою і, тим самим, переконливішою. [79]

Я казав, що цивілізацію XIX століття можна звести до двох величин: ліберальної демократії і техніки. Візьмімо тепер лише останню. Сучасна техніка постає зі сполуки капіталізму та експериментальної науки. Не всяка техніка наукова. Винахідник кремінної сокири не чув ні про яку науку, одначе створив техніку. Китай осягнув високий ступінь техніцизму, не мавши найменшого уявлення про існування фізики. Лише модерна європейська техніка має наукове коріння, і з цього коріння походить її специфічний характер, можливість необмеженого поступу. Всі інші техніки — месопотамська, нільська, грецька, римська, орієнтальна — ледве осягнувши певної точки розвитку, впадають у жалюгідний регрес.

Ця неймовірна техніка Заходу уможливила неймовірну плідність європейської раси. Пригадаймо статистичні дані, що стали вихідною точкою цього нарису і що, як я казав, містять у собі зародок всіх цих міркувань. Від V століття до 1800 року Європа не досягає вищої кількості населення як 180 мільйонів. Від 1800-го до 1914 року її населення зростає до 460 мільйонів. Цей стрибок унікальний в людській історії. Не підлягає сумніву, що техніка, разом з ліберальною демократією, породила масу в кількісному розумінні цього слова. Але на цих сторінках я намагався показати, що вона також відповідальна за існування маси в якісному та зневажливому розумінні цього терміну.

Під масою, я застерігав з самого початку, не слід розуміти тільки робітників; це слово окреслює тут не якийсь суспільний клас, а радше рід людини, який нині можна знайти серед усіх суспільних класів, який таким чином репрезентує нашу добу, над якою він переважає та панує. Це нам зараз стане аж надто очевидно.

Хто сьогодні має в руках суспільну владу? Хто накладає печать свого духу на епоху? Без сумніву, буржуазія. Хто серед буржуазії вважається за найвищу групу, сучасну аристократію? Без сумніву, технік: інженер, медик, фінансист, професор тощо. Хто серед групи техніків репрезентує її в найвищій і найчистішій її формі? Без сумніву, науковець.

Якби якийсь планетарний гість відвідав Європу, щоб скласти собі уявлення про неї, і спитався, з якого типу людини серед її населення вона воліла б бути суджена, то немає сумніву, що Європа, самовдоволена і певна [80] прихильної оцінки, вказала б на своїх науковців. Ясно, що планетарний гість не розшукував би виняткових одиниць, а шукав би правило, загальний тип "науковця", вершок європейської людності.

І ось виявляється, що сучасний науковець — прообраз маси. Не випадково і не через особисті вади кожного окремого науковця, а тому, що сама наука — база нашої цивілізації — обертає його автоматично в масу; себто робить з нього примітива, модерного варвара.

Це загальнознаний факт: його безліч разів констатовано, але тільки в контексті цього нарису він набуває повного сенсу.

Експериментальна наука починається під кінець XVI століття (Галілей), оформляється під кінець XVII (Ньютон) і розвивається в половині XVIII. Розвиток — це не те саме, що оформлення, він підлягає відмінним умовинам. Отак оформлення фізики (загальна назва експериментальних наук) вимагало об'єднавчого зусилля. Таким

зусиллям була праця Ньютона та його сучасників. Але розвиток фізики поставив завдання протилежного характеру. Щоб поступати, наука вимагала, щоб науковці спеціалізувались. Науковці, а не сама наука. Наука не є спеціалізована. Вона б ipso facto * перестала бути правдивою. Навіть емпірична наука, в своїй цілості, не є правдивою, коли відрізати її від математики, логіки, філософії. Але наукова праця конче мусить бути спеціалізованою.

* Тим самим (латин.).

Було б дуже цікаво і куди корисніше, ніж здається на перший погляд, написати історію фізичних і біологічних наук, висвітлюючи процес зростаючої спеціалізації в праці дослідників. Вона показала б, як, покоління за поколінням, науковець поступово обмежувався і замикався в дедалі вужчому полі інтелектуальної праці. Але не в цьому полягала б важливість такої історії, а радше в протилежному: як у кожному поколінні науковець, звужуючи обрії своєї праці, поступово втрачав зв'язок з іншими галузями науки і з тією Цілісною інтерпретацією всесвіту, що єдина заслуговує на назву — наука, культура, європейська цивілізація.

Спеціалізація починається саме в той період, який називає освічену людину "енциклопедичною". Дев'ятнадцяте століття починає свій хід під керівництвом [81] людей, що живуть "енциклопедично", хоч їхня творчість уже має спеціалізований характер. В наступному поколінні рівновага зрушується, і спеціалізація починає витіснювати культуру в кожному науковцеві. Коли під 1890-й рік третє покоління перебирає в Європі інтелектуальну владу, ми зустрічаємо тип науковця, якого ще не бачила історія. Він з усього того, що повинна знати освічена людина, знає лише одну науку, і навіть у цій науці знає лише ту маленьку ділянку, яку активно досліджує. Він навіть проголошує як чесноту своє незнання всього, що лишається поза його вузькою науковою ділянкою, і всіх, хто цікавиться суцільністю знання, називає дилетантами.

Справа в тім, що, замкненому у вузькому полі зору, йому таки вдається відкривати нові факти і прислужуватися своїй науці, яку він ледве знає, і тим самим енциклопедії мислення, про яку він нічого не відає. Як могло дійти до цього? Бо треба підкреслити дивовижність незаперечного факту: експериментальна наука розвинулась великою мірою завдяки праці неймовірно обмежених людей. Себто модерна наука, підвалина і символ сучасної цивілізації, дає притулок інтелектуально пересічній людині і дозволяє їй працювати там з успіхом. Причину цього знаходимо в явищі, що є найбільшою перевагою і рівночасно найгрізнішою небезпекою для нової науки й цілої цивілізації, якою вона керує і яку вона втілює, а саме — в механізації. Немала частина того, що треба робити в фізиці чи в біології, є механічною працею мозку, яку, властиво, може виконувати будь-хто. Для проведення незліченних дослідів можна поділити науку на малі відтинки, замкнутися в одному з них і не звертати уваги на всі інші. Ґрунтовність і точність методів допускають це розчленування знання. Можна працювати з одним із тих методів, як з машиною, і навіть не треба мати точного уявлення про їхній зміст і базу, щоб одержати багаті висліди. Таким чином більшість науковців підтримує загальний поступ науки, замкнувшись у своїй лабораторії, як бджола в комірці стільника, чи мул, запряжений до тупчака.

Але це витворює породу надзвичайно дивних людей. Дослідник, що відкрив якийсь новий факт природи, тим самим набуває почуття сили та самопевності. Не без певної рації він вважатиме себе за "людину знання". [82] І властиво він посідає частку правди, що разом з багатьма подібними частками, яких він не посідає, становить правдиве знання. Оце внутрішній стан спеціаліста, який у перших роках цього століття досягнув свого найбільш шаленого перебільшення. Спеціаліст прекрасно "знає" свій маленький закуток всесвіту, але він не має найменшого поняття про все інше.

Ось характеристичний приклад цієї дивної нової людини, яку я намагався визначити з різних боків і кутів. Я сказав, що це людський витвір, якого ще не бувало в історії. Спеціаліст править нам за

конкретний приклад, що показує докорінну новину цього роду ,людей. Бо раніше можна було поділяти людей просто на освічених і неосвічених, на більш-менш освічених і більш-менш неосвічених. Але спеціаліста не можна підвести під жодну з цих категорій. Він не є освічений, бо він буквально не знає нічого, що лежить поза його спеціальністю, проте він не є неосвічений, бо ж він "науковець" і знає дуже добре свою частку всесвіту. Доводиться сказати, що він — учений неук, а це дуже серйозна річ, бо це означає, що цей добродій буде поводитися в усіх питаннях, на яких він не розуміється, не як неук, а з усією зухвалістю людини, що в своєму спеціальному напрямку є знавцем.

І справді, такою є поведінка спеціаліста. У політиці, в мистецтві, у товариських стосунках, в інших науках він займе становище примітива, безнадійного неука, але займе його енергійно і самовпевнено, незважаючи — і це дійсно парадокс — на спеціалістів у тих справах. Спеціалізуючи науковця, цивілізація зробила його неприступним і самозадоволеним у своїх вузьких межах; і саме це внутрішнє почуття панування і вартості збуджує в ньому бажання мати останнє слово поза своєю спеціальністю. З того випливає, що навіть у випадку спеціаліста, що втілює в собі максимум кваліфікації, отже, мав би бути найбільшою протилежністю маси, він буде поводитись як некваліфікована маса У майже всіх ділянках життя.

Це не пусті слова. Хто лише бажає, може спостерігати, як безглуздо думають, судять і діють оті "науковці" в політиці, в мистецтві, в релігії, в загальних проблемах життя й світу, а вслід за ними, звичайно, лікарі, інженери, фінансисти, професори тощо. Цей стан "глухоти", непокірності супроти вищих інстанцій, який я повторно [83] вивів як характеристику маси, досягає своєї вершини в оцих частинно кваліфікованих людях. Вони — символи і великою мірою носії сучасної влади мас, а їхнє варварство — це безпосередня причина деморалізації Європи.

З другого боку, це найясніший і найконкретніший приклад того, як цивілізація минулого століття, покинута на самоплив, відразу пустила цей паросток примітивізму і варварства.

Найнебезпечнішим наслідком цієї однобічної спеціалізації є те, що нині, коли існує більше "науковців", ніж будь-коли, є далеко менше "культурних" людей, ніж, скажімо, в 1750 році. І найгірше те, що ті мули наукового тупчака не в стані забезпечити навіть внутрішнього поступу науки. Бо для органічної регуляції власного росту наука потребує час від часу ґрунтовної перебудови, а для цього конечним є зусилля об'єднання, яке стає щораз тяжчим, бо захоплює дедалі ширші терени суцільного знання. Ньютон міг створити свою фізичну систему, не знаючи глибоко філософії, але Ейнштейн мусив насититись Кантом і Махом, щоб дійти до своєї гострозорої синтези. Кант і Мах — ці два прізвища лише символізують велетенську масу філософських і психологічних думок, які вплинули на Ейнштейна,— були потрібні для того, щоб визволити його дух і проторувати вільний шлях для його відкриттів. Але Ейнштейна не досить. Фізика вступає в найтяжчу кризу своєї історії, з якої може врятувати її тільки нова Енциклопедія, ще систематичніша за першу.

Отже, спеціалізація, яка уможливила поступ експериментальної науки протягом цілого сторіччя, наближається до тієї точки, де вона вже не зможе прогресувати сама, якщо нове покоління не візьметься збудувати новий, сильніший тупчак.

Але якщо спеціаліст не має поняття про внутрішню фізіологію науки, якою він займається, то він має куди менше уявлення про історичні умови, потрібні для її продовження, себто про те, як має виглядати суспільство і серце людини, щоб далі могли існувати дослідники. Спад наукового покликання, який можна спостерігати цими роками, як я вже згадав, є хвилюючою ознакою для кожного, хто виразно уявляє собі те, чим є цивілізація. Цього уявлення зичайно бракує типовому [84] "науковцеві", вершкові нашої сучасної цивілізації. Він також вірить, що цивілізація завжди навколо нас, так само, як кора землі та праліс.

XIII

НАЙБІЛЬША НЕБЕЗПЕКА — ДЕРЖАВА

При доброму упорядкуванні громадських справ маса — це та частина суспільства, яка не діє самостійно. Таке її призначення. Вона прийшла на світ для того, (1) щоб її вели, переконували, репрезентували, організовували, навіть для того, щоб перестати бути масою, чи принаймні прагнути до того. Але вона не прийшла на світ, щоб робити це все сама. їй треба орієнтувати своє життя на вищі інстанції, складені з добірних меншин. Можна скільки завгодно сперечатися, хто саме ці добірні люди, але не повинно бути найменшого сумніву, що без них — хто б вони не були — людство втратило б свої найістотніші риси, навіть коли б Європа ціле сторіччя по-страусячому ховала голову в пісок, щоб не помітити такого очевидного факту. Бо ідеться не про опінію, що засновується на більш або менш звичайних та правдоподібних фактах, а про закон суспільної "фізики", куди твердіший, ніж закони Ньютонової фізики. У той день, коли в Європі знову запанує справжня філософія (33) — єдиний її рятунок,— ми знову здамо собі справу з того, що людина, хоч-не-хоч, своєю натурою примушена шукати собі вищої інстанції. Якщо їй самій удасться знайти її, вона — добірна людина; якщо ні, вона належить до маси і мусить прийняти її згори.

Коли маса намагається діяти самостійно, вона бун-тується проти власного призначення; оскільки вона це й робить тепер, я говорю про бунт мас. Бо, зрештою, єдина річ, яку можна дійсно й по правді назвати бунтом,— це зрада власного призначення, повстання проти себе самого. В істоті бунт архангела Люципера не був би меншим, якби, замість того щоб домагатися бути Богом, що не було його призначенням, він уперся бути найнижчим з янголів, що теж не було його призначенням. (Якби Люципер був росіянином, як Толстой, він, може, волів би цю, останню форму бунту, яка не менш суперечить Божій волі, як та відома перша). [85]

Коли маса діє самостійно, вона робить це єдино відомим їй способом: вона лінчує. Не зовсім випадково право Лінча походить з Америки, бо Америка до певної міри рай для мас. Також не дивує нас, що нині, коли тріумфують маси, тріумфує насильство, і з нього роблять unica ratio *, єдину доктрину. Я вже досить давно вказав на поступовий перехід насильства в норму. Нині цей розвиток осягнув найвищого пункту, і це добра прикмета, бо це означає, що автоматично почнеться його спад. Нині "насильство" вже ввійшло в риторику доби, оратори і марнослови привласнили його собі. Коли якась людська реальність виконала своє призначення, розбилась і згинула, морські хвилі викидають її на береги риторики, де вона ще довго лежить трупом. Риторика — це цвинтар людських реальностей або принаймні притулок для калік. Назва переживає реальність, і, хоч вона лише слово, вона кінець кінцем все-таки слово, яке завжди заховує дещо своєї магічної сили.

* Єдиний доказ (латин.).

Але навіть коли існує можливість, що престиж насильства як цинічно встановленої норми почав підупадати, ми далі житимемо під його владою, хоч і в іншій формі.

Я маю на увазі найбільшу небезпеку, що загрожує тепер європейській цивілізації. Як усі інші небезпеки, які загрожують цій цивілізації, вона також постала з неї. Мало того: вона є одним з її блискучих досягнень; це — сучасна держава. Отже, ми зустрічаємо тут повторення того, що в попередньому розділі сказано про науку: плідність її засад веде до неймовірного поступу, але поступ неодмінно веде за собою спеціалізацію, а спеціалізація загрожує задушити науку.

Те саме стосується держави.

Згадаймо, чим була держава наприкінці вісімнадцятого століття в усіх європейських націях. Мізерною річчю! Ранній капіталізм із своїми промисловими організаціями, в яких уперше затріумфувала нова

раціональна техніка, спричинив початковий зріст суспільства. З'явився новий суспільний клас, сильніший кількістю і потугою, ніж попередні, а саме — буржуазія. Ця лукава буржуазія посідала передусім одну річ: хист, практичний хист. Вона вміла організовувати, вишколювати, [86] давати своїм зусиллям зв'язок і послідовність. На ній, як по морю, плив крізь небезпеки "державний корабель". "Державний корабель" — це метафора, яку перевинайшла буржуазія, що почувала себе океанічною, всемогутньою і вагітною бурями. Той корабель не був нічим показним: він майже не мав вояків, майже не мав бюрократів, майже не мав грошей. Його збудував у середніх віках клас людей, дуже відмінних від буржуа,— шляхтичі, люди гідні подиву за їхню відвагу, за їхній хист володарства, за їхнє почуття відповідальності. Без них не існували б нації Європи. Але з усіма цими чеснотами серця шляхтичі ' завжди мали слабу голову. Вони жили другою половиною душі. Були вони дуже обмеженого розуму, по-чутливі, імпульсивні, інтуїтивні, словом, ірраціональні. Тому вони не зуміли винайти жодної техніки, бо це вимагає раціональних методів. Вони не винайшли пороху. їм урвався терпець. Неспроможні винайти нову зброю, вони дозволили міщанам, які перейняли його зі Сходу чи звідкись-інде, використати порох і тим самим автоматично виграти битву проти шляхетного вояка, лицаря, безглуздо вкритого залізом так, що він ледве міг рухатися в бою; йому-бо ще не спало на думку, що вічна таємниця війни полягає не так у засобах оборони, як у засобах наступу. (Цю таємницю пізніше перевинайшов Наполеон) .

Оскільки держава є технікою — громадського ладу і адміністрації, "старий режим" вісімнадцятого століття розпоряджає слабкою державою, яку з усіх боків шмагає широке, розбурхане суспільство. Несумірність між потугою держави і суспільною потугою така велика, що, порівнюючи тодішнє становище з часами Карла Великого, держава вісімнадцятого століття здається звироднілою. Каролінгівська держава, очевидно, була куди слабша за державу Людовіка XVI, але натомість суспільство, що її оточувало, було зовсім безсиле(35). Величезна несумірність між суспільною потугою уможливила революцію, чи радше революції (до 1848 року).

Але через революцію буржуазія опанувала державну владу, застосувала на державі свої незаперечні чесноти, і за одне-два покоління створила могутню Державу, що поклала край революціям. Від 1848 року, себто від початку другого покоління буржуазних правлінь, [87] не було в Європі справжніх революцій. Очевидно, не за браком причин, а за браком засобів. Державна потуга зрівноважилась із суспільною. Прощай, революціє, назавжди! Тепер в Європі можливе лише протилежне: державний переворот.

У наш час держава стала велетенською машиною, яка працює з подиву гідною дієвістю, завдяки багатству й точності її засобів. Вона стоїть у центрі суспільства, і досить натиснути пружину, щоб її величезні важелі пішли в рух і блискавично скерувалися в будь-яку частину суспільного організму.

Сучасна держава є найвиднішим і найвідомішим продуктом цивілізації. Дуже цікаво й повчально приглянутись, як до неї ставиться маса. Вона її бачить, подивляє, знає, що вона існує, забезпечуючи її життя, однак вона несвідома того, що це — людське твориво, винайдене певними людьми і оперте на певні чесноти та передумови, які вчора існували в людях, але завтра можуть піти з димом. З другого боку, маса бачить у державі анонімну потугу, і, почуваючи, що вона сама також анонімна, гадає, що держава — її власність. Уявімо собі, що в громадському житті якоїсь країни постає якась трудність чи проблема: маса буде схильна вимагати, щоб нею відразу зайнялася держава і розв'язала її своїми велетенськими й незрівнянними засобами.

Це найбільша небезпека, яка нині загрожує цивілізації: удержавлення життя, втручання держави, поглинання державою всякої суспільної спонтанності, себто знищення історичної спонтанності, яка кінець кінцем утримує, живить і підганяє призначення людей. Коли маса відчуває якесь невдоволення або просто сильний апетит, то її дуже спокушає ця постійна і певна можливість усе здобути — без зусилля, змагання, сумніву і риску — просто натискаючи пружину і пускаючи в рух чудодійну машину. Маса каже собі: "Держава — це я", що є

абсолютною помилкою. Держава є масою лише в тому розумінні, в якому можна сказати, що дві особи ідентичні, бо жодна з них не зветься Іваном. Сучасна держава і маса збігаються лише в своїй анонімності. Але маса справді вірить, що вона є державою, і дедалі більше буде схильна пустити її в рух під будь-яким претекстом, щоб розчавити нею всяку творчу [88] меншість, яка її дратує, і то в будь-якій галузі: в політиці, в науковій думці, в промисловості.

Наслідки цієї тенденції будуть фатальні. Втручання держави раз по раз ґвалтуватиме суспільну спонтанність; жодне нове зерно не зможе дати плодів. Суспільство житиме для держави, людина — для урядової машини. А оскільки вона, кінець кінцем, тільки машина, існування і утримання якої залежать від живучості її середовища, держава, висмоктавши з суспільства соки, обернеться в засохлий кістяк, помре іржавою смертю машини, куди більш моторошною, ніж смерть живого організму.

Така була жалюгідна доля античної цивілізації. Немає сумніву, що імперська держава, створена Юліями і Клавдіями, була подиву гідною машиною, незрівнянно досконалішим твором, ніж стара республіканська держава патриціанських родин. Але, дивним збігом обставин, тільки вона осягнула повного розкьіту, вже починає підупадати суспільний організм. Вже за часів Ан-тонінів (II століття) держава мертвущою зверхністю тяжить над суспільством. Суспільство впадає в рабство і вже не вміє жити інакше як на службі держави. Усе життя бюрократизується. Що тоді робиться? Бюрократизація життя приводить до його занепаду, і то в усіх ділянках. Зменшується багатство і плідність жінок. Тоді держава, щоб забезпечити свої власні потреби, ще більше формує бюрократизацію людського життя. Бюрократизація другого ступеня — це мілітаризація суспільства. Найнагальнішою потребою держави є її воєнний апарат, її військо. Держава передусім продуцент безпеки (не забуваймо: тієї безпеки, з якої народжується маса). Тому вона складається передусім з війська. Севери, що були африканського походження, мілітаризують світ. Даремна робота! Злидні зростають,

жінки з кожним днем втрачають свою плідність. Навіть бракує вояків. Після Северів доводиться набирати військо серед чужинців.

Чи тепер ясний цей парадоксальний і трагічний процес удержавлення? Суспільство творить собі державу, як знаряддя для кращого життя. Тоді держава бере гору, і суспільство хоч-не-хоч починає жити для держави (36). Але все-таки держава ще складається з одиниць того суспільства. Та незадовго їх не вистачає, щоб утримати державу, і тоді треба звати чужинців: спершу [89] далматійців, потім германців. Чужинці опановують державу, а решта суспільства, первісного населення, мусить жити як їхні раби — раби людей, з якими вони не мають нічого спільного. Ось до чого веде втручання держави: народ обертається в м'ясо, яким живиться людське твориво — державна машина. Кістяк пожирає своє ж живе тіло. Риштування стає власником і мешканцем хати.

Коли ми це знаємо, ми із збентеженням чуємо, як Муссоліні із зразковою самовпевненістю проголошує, немовби нечуваний новий італійський винахід — формулу: "Все для держави, ніщо поза державою, ніщо проти держави". Цього досить, щоб пізнати в фашизмі типовий рух мас. Муссоліні знайшов подиву гідну збудовану державу — збудовану не ним, а саме тими силами та ідеями, які він поборює: ліберальною демократією. Він обмежується тим, що безоглядно використовує її; і хоч я не дозволяю собі тепер дати детальну оцінку його діла, годі заперечити, що наслідки, яких він досі осягнув, не можна порівнювати з осягами ліберальної держави в політиці й адміністрації. Коли він чогось досягнув, то воно надто незначне, невидиме й неістотне, щоб зрівноважити зосередження надзвичайних сил, які дозволяють йому максимально використовувати ту машину.

Диктатура держави — це найвища форма, якої прибирають насильство і безпосередня дія, ставши усталеною нормою. За посередництвом і допомогою держави, тієї анонімної машини, маси діють самостійно.

Європейські нації вступають в етап великих внутрішніх труднощів і надзвичайно тугих проблем господарського, правничого і політичного порядку. Як же не боятись, що під володінням мас держава спробує розчавити незалежність одиниці й групи і так остаточно спустошити майбутнє?

Конкретний приклад цього процесу знаходимо в одному з найтривожніших явищ останніх тридцяти років: це величезне збільшення поліції в усіх країнах. Зріст спільнот неодмінно довів до цього. Хоч як ми до цього звикли, ми не повинні забувати страшний парадокс, що населення сучасного великого міста для того, щоб мирно займатися своїми справами, потребує поліції, яка регулює вуличний рух. Прихильник "порядку" наївно вірить, що ці "органи громадського порядку", [90] які для порядку були створені, задовольняться удержувати той порядок, якого він собі бажає. Неодмінно дійде до того, що вони самі будуть визначати й вирішувати, який порядок вони заведуть, і це, звичайно, буде той порядок, що їм до смаку,

Оскільки ми саме торкнулися цієї теми, варто зазначити, як різні суспільства по-різному реагують на дану громадську потребу. Коли десь під 1800-й рік нова промисловість починає витворювати тип людини — промислового робітника, що більше схильний до злочину, як попередні типи,— Франція поспіхом творить численну поліцію. Десь під 1800-й рік в Англії з тих самих причин зростає злочинність, і тоді англійці здають собі справу з того, що вони не мають поліції. При кермі консерватори. Що ж вони роблять? Творять поліцію? Куди там! Англійці воліють дати собі раду із злочинністю як можуть. "Люди погоджуються відступити місце непорядкові, вважаючи, що це викуп, який вони платять за свободу". "У Парижі,— пише Джон Вільям Ворд,— мають гідну подиву поліцію, але вони дорого платять за її користі. Я волію, щоб кожних два-три роки зарізали півдесятка людей на Ратклiф Роуд, ніж терпіти труси, шпигунство і всі інші махінації Фуше". Це дві відмінні концепції держави. Англієць воліє чітко обмежену державу.

XIV

ХТО КЕРУЄ СВІТОМ?

Європейська цивілізація — я це повторюю раз у раз — автоматично витворила бунт мас. З одного боку цей бунт є надзвичайно позитивним явищем; ми вже сказали, що бунт мас викликаний неймовірним зростом можливостей сучасного життя. Але зворотний бік Цього самого явища жахний; з цієї точки зору бунт мас — це одна й та сама річ, як докорінна деморалізація людства. Розгляньмо тепер цю деморалізацію з нових точок зору. [91]

1

Сутність чи характер нової історичної епохи є вислі-дом внутрішніх змін — змін людини та її духу — або зовнішніх змін, більш формальних і ніби механічних. Серед цих останніх найважливіша, без сумніву,— це переміщення влади. А це приводить до переміщення Духу.

Тому, коли ми намагаємося зрозуміти якусь добу, одним із наших перших питань мусить бути: "Хто в цю пору панує в світі?" Може бути, що в ту пору людство, розбите на різні уламки без взаємного зв'язку, творить замкнені, самостійні світи. За часів Мільтіада середземноморський світ не знав про існування далекосхідного світу. У таких випадках ми мусили б звернутися до кожної окремої спільноти з нашим питанням: "Хто панує в світі?". Але від шістнадцятого століття людство охоплене гігантським процесом об'єднання, що в наші дні осягнув останніх меж. Тепер уже немає жодної частини людства, що живе окремішньо, немає людських островів. Тому, починаючи від того століття, можна сказати, що "той, хто панує в світі", дійсно має абсолютний вплив на цілу планету. Протягом трьох сторіч це була роль однорідної групи європейських народів. Панувала Європа, і під цією єдністю влади світ жив в єдиному чи, принаймні, дедалі більш об'єднаному стилі.

Цей стиль життя звичайно називають "модерним віком". Та під цією сірою й невиразною назвою криється ця дійсність: епоха європейської гегемонії.

Під "владою" не слід розуміти в першу чергу вжиток матеріальної сили, фізичного примусу. Бо ми тут намагаємось оминути дурні уявлення, принаймні грубші та явніші. Отже, це стале і нормальне відношення між людьми, що зветься "владою", ніколи не спочиває на силі, а, навпаки, тому, що якась людина чи група людей користається владою, вона розпоряджає цим суспільним апаратом чи машиною, що зветься "сила".

Випадки, коли на перший погляд сила видається підставою влади, виявляються при ближчому розгляді найкращими прикладами на підтвердження нашої тези. Наполеон вдерся в Іспанію, тримався там деякий час, але, властиво, не панував в Іспанії ні одного дня. А це, хоч він мав силу, саме тому, що він мав тільки силу. [92]

Слід розрізняти між фактом чи процесом агресії і явищем влади. Влада — це нормальне вживання авторитету. А останній завжди заснований на громадській думці — завжди, нині, як і десять тисяч років тому, як серед англійців, так і серед ботокудів. Ніколи ніхто не панував на землі, спираючи свою владу в істоті на щось інше, як на громадську думку.

Чи, може, ви гадаєте, що суверенність громадської думки винайшов адвокат Дантон у 1789 році чи святий Тома Аквінський у тринадцятому столітті? Уявлення про цю суверенність могло постати тут чи там, в цю чи іншу дату, але факт, що громадська думка є основною силою, яка витворює в людських спільнотах явище панування, такий старий і тривкий, як саме людство. Отак у Ньютоновій фізиці тяжіння є силою, яка витворює рух. Закон громадської думки — загальний закон тяжіння в політичній історії. Без неї не могло б бути історичної науки. Тому Юм дуже проникливо завважує, що завдання історії показати, що суверенність громадської думки не є жодна утопічна мрія, а є

повсякденна дійсність людських спільнот. Отже, навіть той, хто хоче правити з допомогою яничар, залежить від їхньої думки і від думки, яку має про них решта населення.

В дійсності не можна панувати з допомогою яничар. Тому Талейран сказав Наполеонові: "З багнетами, ек-селенціє, можна робити все, крім одного: сидіти на них". А панування — це не жест захоплення влади, а спокійне користування нею. Отже, правити — це сидіти. На троні, на першій лаві, в міністерському кріслі. Всупереч наївним і мелодраматичним поглядам, панування не так питання кулака, як сидіння. Словом, держава — це утримування опінії, утримування рівноваги, статики.

Трапляється, що інколи не існує громадської думки. Суспільство, розколене на суперечні групи, що їх погляди один одного перекреслюють, не дає можливості для встановлення влади. А оскільки "природа не терпить вакууму", порожнеча, створена браком громадської думки, виповнюється брутальною силою. Отже, в крайньому випадку остання виступає на заміну першої.

Тому, коли ми хочемо з точністю висловити закон громадської думки як закон історичного тяжіння, слід Це мати на увазі, і тоді ми доходимо.до формули, що [93] збігається з відомим старовинним і влучним висловом: неможливо панувати всупереч громадській думці.

Це дає нам змогу зрозуміти, що влада є перевагою певного погляду, отже, певного руху, що влада кінець кінцем не що інше, як духова потуга. Історичні факти точно потверджують це. Всяка примітивна влада має "священний" характер, бо вона базується на релігійних уявленнях, а релігійні уявлення завжди перша форма, під якою з'являється те, що пізніше стане духом, ідеєю, думкою; словом, нематеріальне і метафізичне. У Середньовіччі повторюється те саме явище у більшому масштабі. Першою державою, чи державною владою, що постає в Європі, є церква з її специфічним характером "духової потуги", на який уже вказує її ім'я. Від церкви навчилася політична

потуга, що вона з походження теж духова потуга, перевага певних ідей; і так постає Священна Римська імперія. Таким чином змагаються дві духові потуги, які неспроможні розмежуватися за своєю істотою — вони ж обидві духові,— і тому погоджуються влаштуватися в різних категоріях часу: в часовості і у вічності. Світська потуга і релігійна потуга однаково духові: але одна — це дух часу, внутрішньосвітська і змінна громадська думка, тоді як друга — це дух вічності, Божа думка, думка Бога про людину та її призначення.

Отож буде рівнозначно, чи ми скажемо, що в даний час править така людина, такий народ, така група однорідних народів, чи скажемо, що в даний час переважає в світі така система поглядів — ідей, оцінок, бажань і намірів.

Як розуміти таку перевагу? Більшість людей не має поглядів; погляди треба впорснути їм під тиском, як мастило в машину. Тому дух, який би він не був, мусить мати потугу і користуватися нею, щоб люди без поглядів — а вони в більшості — придбали собі погляди. Без поглядів людське співжиття було б хаосом або ще менше: історичною порожнечею. Без поглядів людське життя втратило б свою органічну структуру. В міру того як бракує духової потуги, в міру того як бракує когось, хто править, панує хаос серед людей. І подібно, всяке переміщення влади, всяка зміна проводу — це рівночасно зміна поглядів, і тим самим ніщо інше, як зміна історичного тяжіння.

Повернімося знову до початку. Протягом кількох [94] сторіч панувала в світі Європа, конгломерат духово споріднених народів. У Середньовіччі ніхто не панував у світській сфері. Це завжди так бувало в усіх середніх віках історії. Тому вони завжди є відносним хаосом і відносним варварством, дефіцитом поглядів. Це часи, коли люди люблять, ненавидять, бажають і гидують, і то завжди з великим розмахом. Натомість бракує поглядів. Такі часи не позбавлені певного чару. Але в великих історичних епохах людство живе якраз поглядами, і тому існує лад. По той бік Середньовіччя ми знову знаходимо епоху, де, подібно як в модерні часи, хтось володіє, хоч лише над обмеженою

частиною світу. Це — Рим, великий володар. Він завів порядок у середземноморському просторі та на його окраїнах.

У наші повоєнні дні люди починають казати, що Європа вже не панує в світі. Чи ви розумієте вагу цього діагнозу? Він сповіщає про переміщення влади. Переміщення куди? Хто перебере від Європи владу над світом? А чи певно, що взагалі хтось перебере владу? А якби не було нікого, що тоді?

2

Насправді у світі діється щохвилини, отже й у цю мить, безліч речей. Той, хто насмілюється казати, що саме діється на світі, хіба кепкує сам із себе. Але саме тому, що неможливо безпосередньо пізнати дійсність у її повноті, нам нема іншого вибору, як самовільно створити собі дійсність, припускаючи, що речі виглядають так, а не інакше. Це дає нам схему, себто загальне поняття, чи мережу понять, крізь яку ми дивимось на справжню дійсність, як крізь сітку координатів; тоді, і тільки тоді, ми можемо скласти собі приблизне уявлення про неї. В цьому полягає науковий метод. Мало того, в цьому полягає всяка розумова діяльність. Коли ми бачимо, як наш друг наближається садовою стежкою, і кажемо: "Ось Педро", ми свідомо, іронічно робимо помилку. Бо для нас "Педро" — це схематичний образ фізичної і моральної поведінки, те, що ми називаємо "характером"; та, правду кажучи, інколи наш друг Педро аж ніяк не подібний на поняття "наш друг Педро".

Всяке поняття, найпростіше й найбільш технічне, оправлене в самоіронію, між зубцями Алкіонової усмішки, [95] так, як гранчастий діамант вставлений між золоті зубці своєї оправи. Воно каже нам зовсім поважно: "Це А, а то Б". Але це повага типового piпce-sans-rire *. Це хитка повага людини, що проковтнула свій регіт та зціпила зуби, щоб не вивергнути його. Ясна річ, що це не є А, просто так, беззглядно, і що то не є Б, просто так, без застережень. Поняття, властиво, означає дещо інше, ніж говорить, і в цій дволичності полягає іронія. Насправді ж воно думає так: я знаю, що в істоті це не є ані А, ані Б; але, припускаючи, що

вони А і Б, я порозуміваюсь із собою щодо конкретного ставлення супроти обох речей.

* Гримаса людини, що намагається стримати сміх (фр.).

Така теорія раціонального пізнання була б роздратувала грека. Бо грек вірив, що в розумі, у понятті, він відкрив саму дійсність. Ми, натомість, віримо, що розум, поняття, є приладдям домашнього вжитку, якого людина потребує й вживає, щоб з'ясувати собі власне положення серед безмежної і вкрай проблематичної дійсності свого життя. Життя — це боротьба з речами, серед яких ми мусимо встоятись. Поняття — це стратегічний план, який ми складаємо, щоб відбити їхню атаку. І тому, коли ми проникнемо до найглибшої суті якого-небудь поняття, то ми знаходимо, що вона нам нічого не каже про саму річ, а тільки підсумовує, як людина може використати її чи постраждати від неї. Оскільки я знаю, досі ще ніхто не обстоював того погляду, що зміст усякого поняття завжди життьовий, завжди полягає в можливій дії або в можливому стражданні людини. Проте, на мою думку, це неминуче заключення філософського процесу, започаткованого Кантом. Отож, коли ми в світлі цього погляду переглянемо все минуле філософії до Канта, нам може видатись, що в засаді всі філософи казали те саме. Бо ж усяке філософське відкриття є лише відкриттям і відслоненням того, що лежало в глибині.

Але це надмірний вступ до моєї теми, яка дуже віддалена від філософських проблем. Я просто збирався сказати, що сьогодні діється в світі, себто в історичному світі, а саме: протягом трьох сторіч Європа панувала в світі, а тепер вона непевна, чи вона ще панує і чи вона далі пануватиме. Звести до такої простої формули безліч подій, з яких складається сучасна [96] історична дійсність, безсумнівно є, в найліпшому випадку, перебільшенням, і тому я мусив нагадати, що думати — це, хоч-не-хоч, перебільшувати. Хто воліє не перебільшувати, мусить мовчати; мало того: він мусить паралізувати свій розум і якнайшвидше отуманіти.

Це, на мою думку, справжній образ того, що діється в світі; все інше лише наслідки, умови, ознаки й епізоди цих подій.

Я не твердив, що Європа перестала панувати, а радше, що тепер Європа має поважні сумніви, чи вона взагалі панує і чи вона пануватиме завтра. Цьому відповідає рівнобіжний настрій серед інших народів світу, які сумніваються, чи хтось панує над ними. Вони теж непевні.

За ці, останні роки багато говорилося про занепад Європи. Я благаю читачів не впадати у звичну наївність і не думати відразу про Шпенглера просто тому, що мова про занепад Європи чи Заходу. Ще поки з'явилася його книжка, всі говорили про це і, як відомо, книжка завдячує свій успіх тому, що таке підозріння вже давно тривожило всі уми під різними формами та з різних причин.

Стільки вже говорилося про занепад Європи, що багато людей кінець кінцем прийняли це за факт. Не тому, що вони поважно вірять у це, а радше тому, що вони звикли вважати це за істину, хоч, щиро кажучи, не пригадують собі, щоб вони в певний момент дійсно переконалися в цьому. Нова книжка Уолдо Франка "Нове відкриття Америки" базується повністю на припущенні, що Європа конає. Проте Франк ані аналізує, ані обговорює, ані піддає сумніву таке потворне явище, що править йому за грізний засновок. Без дальших досліджень він відштовхується від нього, як від незаперечного факту. Мені досить цієї легковажності в самій вихідній точці, щоб підозрівати, що Франк не переконаний у занепаді Європи; куди там, він навіть не поставив собі такого питання. Він користається ним як трамваєм. Загальники — це трамваї інтелектуального транспорту.

І це роблять багато людей. Передусім це роблять народи, цілі народи.

Сучасний світ являє нам картину крайньої наївності. Коли в школі хтось повідомляє, що вчитель вийшов, хлопчиська збивають бучу і

шаліють. Усі щасливі [97] звільнитися від тиску, який чинила на них присутність учителя, скинути ярмо правил, ставати догори ногами, відчувати себе паном свого власного призначення. Але без правил, що приписували їм заняття й обов'язки, хлопчиська не мають що робити, не мають серйозної праці, змістовного, тяглого й цілеспрямованого завдання, і так виходить, що вони самі спроможні тільки на одне: блазнювати.

Легковажність неповнолітніх націй — справді жалюгідне видовище. Оскільки кажуть, що Європа занепадає, отже, перестає панувати, кожна нація і наційка починає стрибати й розмахувати, стає догори ногами або бундючиться й надувається, прибираючи позу дорослої людини, яка є паном свого власного призначення. Звідси картина різних "націоналізмів", що пов-сюду множаться, як вібріони.

У попередніх розділах я намагався визначити новий тип людини, який сьогодні запанував у світі: я його назвав масою і показав, що його головна характеристика полягає в тому, що, почуваючи себе простаком, він проголошує своє право на простацтво й відмовляється визнавати вищі інстанції. Коли такий умонастрій переважає у межах окремих народів, то не диво, що ми зустрічаємо це саме явище, дивлячись на спільноту націй. І тут є, відносно беручи, народи-маси, готові збунтуватися проти великих народів-творців, проти меншості людських племен, які сформували історію. Справді смішно дивитися, як та чи інша республічка в своєму глухому закутку стає навшпиньки, ганьбить Європу і оголошує її відхід зі світової історії.

Чим це кінчається? Європа була витворила систему норм, що їх потугу й плідність довели віки. Ці норми далеко не ідеальні. Але вони, без сумніву, зобов'язують нас, поки не існують чи не з'являться на обрії інші. Щоб перевершити їх, необхідно створити інші. Тепер народи-маси рішили, що вже віджила та система норм, яку ми називаємо європейською цивілізацією; та оскільки вони неспроможні створити нову, вони не знають, що робити і, щоб згаяти час, збивають бучу.

Оце перший наслідок, коли хтось у світі кінчає своє панування: всі інші, збунтувавшися, лишаються без завдання, без програми життя. [98]

3

Циган пішов сповідатись, але совісний священик перше спитав його, чи він знає Божі заповіді. Відповів на те циган: "Присяйбі, панотче, я хотів вивчити їх, та пішов поголос, що їх мають скасувати".

Чи не є це сучасне становище в світі? Іде поголос, що європейські заповіді вже неважні, і таким чином люди — одиниці і народи — користаються з нагоди, щоб зажити без законів. Бо поза європейськими законами не було інших. Тут не ходить про постання нових норм, які витісняють старі, як це вже траплялося, чи про новий запал, який захоплює своїм молодечим полум'ям старі й літеплі ентузіазми. Це була б природна річ. В такому разі старе здається старим не через власне завмирання, а тому, що вже існує нове, яке самою своєю новістю робить усе попереднє старим. Якби ми не мали дітей, ми не були б старі чи старілись би повільніше. Те саме можна сказати про продукти техніки. Авто з-перед десяти років здається багато старшим, ніж локомотив з-перед двадцяти років, просто тому, що винаходи автомобільної техніки чергувалися швидше. Цей занепад, який походить від нового дорості, є ознакою здоров'я.

Але те, що діється тепер в Європі,— нездорове явище. Європейські заповіді втратили свою силу, а нові ще не з'явилися на овиді. Кажуть, що Європа перестає панувати, і не видно, щоб хтось міг заступити її. Під Європою ми розуміємо передусім трійцю Франції, Англії і Німеччини. У цій частині земної кулі дозріла та форма людського життя, яка лягла в основу сучасного світу. Коли тепер заявляють, що ці народи в занепаді і їх програма життя втратила свою силу, то не диво, що світ деморалізується.

А це чиста правда. Увесь світ — нації й одиниці — здеморалізований. Деякий час ця деморалізація розважає і навіть приманює. Нижчі натури думають, що знято з них тягар. Декалоги затримують свій характер ваготи від тих часів, коли їх вирізьблено на камені чи бронзі. Етимологія слова "наказувати" означає обтяжувати, класти щось у чиїсь руки. Той, хто наказує, неодмінно стає обтяжливим. Нижчим натурам цілого світу вже набридло, щоб ними командували, щоб їх обтяжували, і в святковому настрої вони заживають [99] цей час, коли знято важкі імперативи. Але свято довго не триває. Без заповідей, які зобов'язують нас жити в певний спосіб, наше життя стає повністю розпоряди-мим. В такому жахливому духовому становищі знаходиться сьогодні найкраща молодь світу. Просто тому, що вона почувається вільною, нескутою, її гнітить внутрішня порожнеча. Розпорядиме життя є більшим запереченням життя, ніж сама смерть. Бо жити — означає мати певне заняття, виконувати якесь завдання, і в міру того як ми уникаємо присвячувати себе чомусь, ми опорожнюємо наше життя. Незадовго ми почуємо на нашій планеті страшний крик, який здійметься до зір, як виття незліченних псів, благаючи, щоб щось чи хтось взяв у руки владу і наклав заняття чи обов'язок.

Хай це буде сказане для тих, хто заявляє нам, що Європа вже не панує. Панувати — це дати людям заняття, поставити їх на своє місце, у своє призначення; покласти край їхнім химерам, які ведуть до байдикування, пустого життя та відчаю.

Не важило б, що Європа перестає панувати, якби був хтось здібний заступити її. Але ніде нікого не видно. Нью-Йорк і Москва не є нічим новим супроти Європи. Вони країни європейського засягу, які, відмежувавшись від центру, втратили своє значення. Нам властиво незручно говорити про Нью-Йорк і Москву, бо ми не знаємо, чим вони насправді є; ми лише знаємо, що досі не сказано про них рішального слова. Але, навіть не знаючи вповні, чим вони є, можна схопити досить, щоб зрозуміти в загальних рисах їхній характер. Безперечно, вони належать до явищ, які я принагідно назвав "історичним маскуванням". Своєю природою "маскування" є дійсністю, яка не є тим, чим вона

здається. її вигляд не відкриває, а приховує її істоту. Тому вона заводить в блуд більшість людей. Оминути цей блуд може тільки той, хто знає наперед, що взагалі існує така річ, як маскування. Те саме можна сказати про міраж. Знання виправляє зір.

У кожному випадку історичного маскування нашаровані дві дійсності, які покривають одна одну: одна глибока, справжня, істотна; друга позірна, випадкова, поверхова. Отож у Москві ми бачимо плівку європейських ідей — марксизм, виплеканих в Європі у зв'язку з європейською дійсністю і європейськими [100] проблемами. Під цією плівкою є народ, відмінний від європейців не тільки етнічною субстанцією, але, що багато важливіше, відмінний своїм віком. Це народ, який ще ферментує; молодий народ. Тріумф марксизму в Росії, де не було промисловості, був би найбільшою суперечністю, якої міг би зазнати марксизм. Але такої суперечності нема, бо нема такого тріумфу. Росія є марксистська більш-менш так, як німці Священної Римської імперії були римлянами. Нові народи не мають ідей. Коли вони ростуть в атмосфері, де існує чи існувала стара цивілізація, вони закутуються в ту ідею, яку вона їм подає. Оце маскування і його причини. Забувається, на що я вказав при інших нагодах, що є два великі шляхи розвитку для народів. Є народи, які народжуються у "світі", в якому нема жодної цивілізації, наприклад, єгиптяни чи китайці. У такого народу все самобутнє, і його жести мають чіткий і безпосередній характер. Але є народи, які виростають і розвиваються в оточенні, вже заповненому культурою, з великим історичним минулим. Отак ріс Рим над Середземним морем, над водами, що були насичені греко-орієнтальною цивілізацією. Тому половина римських жестів не власні, а вивчені. А вивчений, перейнятий жест завжди двозначний, і його справжнє значення не безпосереднє, а заховане. Той, хто робить вивчений жест, наприклад, вимовляє слово, робить під сподом свій власний автентичний жест; наприклад, він перекладає чужинецьке слово своєю власною мовою. Звідси випливає, що маскування можна пізнати лише скісним поглядом: поглядом перекладача, що має словник під рукою. Я чекаю на книжку, що перекладе сталінський марксизм мовою російської історії. Бо його сила в російському, а не в комуністичному змісті. Ми ще

побачимо, яка його властива істота. Можна твердити лиш одне: Росія потребує ще багато сторіч, поки вона зможе домагатися влади. Тому, що вона ще не має власних заповідей, їй доводиться вдавати вірність європейському вченню Маркса. Тому, що вона має надмір молодості, їй вистачає цієї фікції. Молодь не потребує причин, щоб жити, їй вистачає приводів.

Подібно мається справа з Нью-Йорком. І тут було б помилкою приписувати його теперішню силу запові-Аям, яким він кориться. Вони кінець кінцем зводяться До одного, а саме, до техніки. Який збіг обставин! [101]

Знову європейський винахід, а не американський. Техніку витворила Європа у вісімнадцятому й дев'ятнадцятому століттях. Який збіг обставин! Це ж ті сторіччя, коли постає Америка. І нам кажуть зовсім поважно, що істота Америки полягає в її практичному і технічному сприйманні життя, заміть того, щоб сказати: Америка, як усяка колонія, є відмолодженням старих рас, передусім європейської раси. З інших причин ніж Росія, Америка також є прикладом цього специфічного історичного явища, яке ми називаємо "новим народом". Дехто має це за фразу, хоч це така сама дійсність, як молодість людини. Америка сильна своєю молодістю, яку вона поставила на службу сучасної заповіді "техніки", так само, як вона могла б поставити її на службу буддизму, якби це було гасло дня. Але Америка цим тільки починає свою історію. Тепер почнуться її спитки, чвари і конфлікти. Вона ще мусить пройти багато стадій; в тому числі найбільші протилежності техніки і практицизму. Америка молодша віком за Росію. Я завжди твердив, що це молодий народ, замаскований найновішими винаходами. Я боявся, що перебільшую, але тепер Уолдо Франк у своєму "Новому відкритті Америки" одверто заявляє те саме. Америка ще не страждала; було б помилкою припускати, що вона посідає володарські достойності.

Хто хоче уникнути песимістичного висновку, що ніхто не пануватиме і що, таким чином, цілий світ знов обернеться в хаос, той мусить вернутися до вихідної точки і поважно запитати себе: чи це справді таке

певне, що Європа занепадає і зрікається влади? Чи цей позірний занепад не є часом тією цілющою кризою, яка дозволить Європі знайти своє власне "я"? Чи очевидний занепад європейських націй не є необхідною передумовою для того, щоб одного дня постали Об'єднані Держави Європи, і щоб розбиття Європи обернулося формальною єдністю?

4

Володіти і слухатись — вирішальні функції в кожному суспільстві. Коли не розв'язане питання, хто володіє і хто слухається, все інше рухається ненадійно й недоладно. Навіть найглибші глибини кожної одиниці, крім геніальних винятків, зрушуються і викривляються. [102] Якби людина була самотня істота, яка лише випадково нав'язує стосунки з іншими людьми, то її, може, не заторкували б ті потрясіння, що постають внаслідок криз влади. Та оскільки людина з своєї первісної природи суспільна істота, всякі зміни, які властиво торкаються безпосередньо тільки спільноти, підривають і її особисте наставлення. Отож, розібравши і проаналізувавши одиницю, можна без додаткових даних вивести, як у даній країні виглядає свідомість влади і послуху.

Було б цікаво і навіть корисно дослідити в такий спосіб індивідуальний характер пересічного іспанця. Проте ця операція була б така неприємна і, незважаючи на користь, гнітюча, що я не берусь за неї. Але таким чином можна було б вивести на світло величезну внутрішню деморалізацію і розбещення, які охопили нашого пересічного земляка, бо Іспанія вже сторіччями живе з нечистим сумлінням щодо питання влади й послуху. Розбещення постає тоді, коли приймається безладдя як нормальний, утверджений стан, коли він приймається з повною свідомістю, що це беззаконня. Оскільки неможливо оздоровити те, що в своїй істоті злочинне й ненормальне, одиниця рішає пристосуватись до беззаконня, поринаючи сама в злочин і безладдя. Це подібний процес, як описується в народній приказці: "Одна неправда породжує сто". Всі народи переживали періоди, коли владу захоплювала людина, яка не гідна була володіти; але здоровий інстинкт

примушував їх напружити всі свої сили і дати відсіч незаконним претензіям на владу. Вони відкидали беззаконня і таким чином відновлювали громадську мораль. Але іспанець вчинив навпаки: замість протиставитись владі, яка суперечила його сумлінню, він волів сфальшувати свою істоту, щоб узгіднити її з початковою неправдою. Поки триває цей стан у нашій країні, годі сподіватися чого-небудь від іспанців. Коли держава і влада засновані на облуді, суспільство не може мати тієї еластичної міці, яка необхідна для важкого завдання — гідно устоятись в історії.

Отож нема нічого дивного, що вистачило легкого сумніву, простого вагання, хто панує в світі, щоб увесь світ — у громадському й приватному житті — почав Деморалі зуватись.

Людське життя, самою своєю природою, мусить бути [103] присвячене чомусь — славній чи скромній справі, блискучому чи щоденному призначенню. Ця дивна умова невблаганно закарбована в нашому бутті. З одного боку, ми всі живемо самі собою і самі для себе. З другого боку, якщо я нічому не присвячу своє життя, яке належить тільки мені, воно розхитається, втратить пружність і форму. В наші роки ми спостерігаємо гігантське видовище, як безліч людей блукає в лабіринті власного життя, бо їм нема чому віддатися. Всі імперативи, всі накази зависли в повітрі. Таке становище може здаватись ідеальним, бо кожному дано волю робити, що йому забагнеться — присвятитися собі самому. Те саме стосується кожного народу. Європа випускає світ зі своїх рук. Але наслідки протилежні всім сподіванням. Звільнившися для себе, життя втрачає свій зміст, стає пустим, безцільним. Та оскільки воно мусить заповнитися чимсь, воно легковажно вигадує собі фіктивний зміст. Знаходить фальшиві заняття, яким бракує щирого, внутрішнього поштовху. Сьогодні одне, завтра друге, протилежне. Життя розгублене, коли воно лишається на самоті з собою. Егоїзм — це лабіринт. Очевидно. Бо жити — це прагнути чогось, простувати до якоїсь мети. Мета — це не те саме, що моя мандрівка, що моє життя; мета — це те, чому я присвячую своє життя, тим-то вона лежить далі, поза життям. Коли я рішаю йти своїм самотнім, егоїстичним шляхом

через життя, я не рухаюсь вперед, я нікуди не йду; я просто кручуся на одному місці. Це і є той лабіринт, той шлях, який нікуди не веде, а губиться сам у собі, бо він просто ступає у власні сліди.

По війні європеєць замкнувся в собі і лишився без мети для себе і для інших. Тому, історично, ми стоїмо там, де стояли десять років тому.

Ніхто не панує в порожнечі. Влада полягає в натиску на інших. Та це ще не все. Якби це було все, то це було б просто насильство. Слід пам'ятати, що наказ має подвійний зміст: наказувати комусь, але й наказувати щось. І цим актом особу, яка дістає наказ, залучається до участі в якійсь справі, кінець кінцем — у процесі творення історії. Тому нема державної влади без програми життя, точніше, без програми державного життя. Як каже Шіллер: "Коли королі будують, візникам робота".

Отже, не можна приймати банального погляду, що [104] добачає у вчинках великих народів — і великих людей — самі егоїстичні спонуки. Бути чистим егоїстом не так легко, як комусь здається, і ще ніхто таким способом не добився тріумфу. Позірний егоїзм великих народів і великих людей — це в дійсності та неминуча твердість, з якою повинен діяти той, хто присвятив своє життя якійсь справі. Якщо ми дійсно рішились щось робити і присвятилися якомусь завданню, годі вимагати від нас, щоб ми були повсякчас готові уступатись перехожим і займатися принагідною філантропією. Чужинці, які вертаються з Іспанії, з захопленням оповідають, що інколи вистачає спитати якогось іспанця, де знаходиться такий майдан чи такий будинок, щоб той завернув з власної дороги і, охоче жертвуючи своїм часом, провів його аж до того місця, куди йому треба. Я не перечу, що в цій рисі достойного кельтіберійця криється певна доза щедрості, і я тішуся, що чужинець так тлумачить його поведінку. Але коли я чув або читав про подібні випадки, я ніколи не міг здавити в собі такого підозріння: "А чи мій земляк, коли його питали, дійсно йшов кудись?" Бо цілком можливо, що в багатьох випадках іспанець нікуди не йде, не має жодного заміру, а просто виходить собі в світ у надії, що, може, життя інших людей трохи

заповнить його власне. У багатьох випадках я певний, що мої земляки виходять на вулицю, сподіваючись здибати чужинця, якого вони могли б провести.

Це серйозна річ, що сумнів відносно влади, яка досі належала Європі, здеморалізував народи, за винятком тих, які через свою молодість ще перебувають у передісторії. Але ще серйознішою річчю є те, що це "тупцювання на місці" може цілковито здеморалізувати самого європейця. Я думаю так не тому, що я європеєць чи щось подібне. Я далекий від того, щоб казати: "Коли європеєць не пануватиме в близькому майбутньому, мене не обходить життя світу". Мене не журив би кінець європейського панування, якби сьогодні існувала інша група народів, здібна перейняти від Європи владу й керівництво над планетою. Але я навіть цього не вимагаю. Я навіть пішов би на те, щоб ніхто не панував, якби це не потягло за собою розклад усіх чеснот і талантів європейської людини.

Але це неминуче. Коли європеєць звикне, що він сам не панує, вистачить півтора покоління, щоб старий [105] континет, а за ним і цілий світ, поринув у моральне отупіння, в інтелектуальну неплідність і в загальне варварство. Тільки почуття влади і відповідальності, яка виростає з нього, можуть тримати в напрузі духові сили Заходу. Наука, мистецтво, техніка і все інше процвітають лише в атмосфері, що її витворює свідомість своєї влади. Якщо цього бракує, європеєць буде чимраз більше занепадати. Він уже не матиме тієї непохитної віри в себе, яка дає йому енергію, відвагу й витривалість для здобуття великих ідей, нових у кожній ділянці. Нездатний до творчого зусилля, він застрягне в учорашньому, у звичці, в рутині. Він стане нездарною, педантичною, пустою істотою, як греки доби занепаду та візантійської епохи.

Творче життя вимагає режиму високої духової гігієни, високої чесності та постійних стимулів, які зберігають свідомість людської гідності. Творче життя — це енергійне життя, і воно можливе лише у двох ситуаціях: або людина панує, або вона живе в світі, де панує хтось

інший, якому признається повне право на владу; або я паную сам, або я слухаюсь. Аде слухатись не означає терпіти владу (терпіти — це пониження), а радше навпаки — шанувати й підтримувати її з почуття солідарності, з палкого бажання стати під її прапор.

5

Слід вернутись тепер до вихідної точки наших міркувань: до того дивного факту, що під сучасну пору так багато говорять про занепад Європи. Дивує вже те, що не чужинці перші завважили цей занепад, а самі європейці. Коли ніхто поза старим континентом не думав про це, деяким людям у Німеччині, Англії й Франції прийшла тривожна думка: "Чи ми, часом, не починаємо занепадати?" Цю думку підхопила преса, і тепер усі говорять про занепад Європи як про незаперечний факт.

Та зупиніть проповідника таких думок і спитайте, не. яких конкретних і явних даних він базує свій діагноз. Ви побачите, як він відразу почне розмахувати руками в усі сторони світу типовими жестами потопельника. І дійсно, він не знає, за що вхопитися. Коли хтось хоче окреслити сучасний занепад Європи, то [106] єдина річ, яку видно без глибокого аналізу,— це сума господарських труднощів, що стоять перед кожною європейською нацією. Але коли доводиться трохи точніше окреслити характер тих труднощів, виявляється, ^ що ані одна з них поважно не загрожує спроможності творити багатства, і що старий континент переживав куди тяжчі кризи такого роду.

Хіба німці чи англійці не почувають себе спроможними продукувати тепер більше і краще, ніж будь-коли? Авжеж, почувають! І дуже важливо ближче розглянути справжній психологічний стан німців чи англійців з економічного погляду. Дивним є саме те, що їх безперечне духове пригнічення походить не від того, що вони чуються кволими, а, навпаки, від того, що, відчуваючи більшу спроможність, вони вдаряються у фатальні бар'єри, які не дають їм здійснити те, що в їхній силі.

Цими фатальними бар'єрами сучасного німецького, англійського чи французького господарства є політичні кордони цих країн. Отож справжня трудність корениться не в тих чи інших господарських проблемах, а радше в тому, що форма державного життя, в якій мусять діяти господарські сили, не відповідає їхньому розмірові. На мою думку, почуття нездатності й безсилля, яке в наші дні безперечно гнітить живучість Європи, виринає з цієї несумірності між величезними спроможностями сучасної Європи і форматом політичної організації, в якій вони мусять здійснюватись. Порив до розв'язання нагальних проблем такий же сильний, як будь-коли, але він зараз ударяється в тісні клітки, які його обмежують, в малі нації, які досі утворювали Європу. Песимізм і пригнічення, яке нині тяжить над душею Європи, нагадує розпач ширококрилого птаха, що б'ється об залізні грати своєї клітки.

Доказом цього є те, що подібні проблеми знаходимо ми в усіх галузях, які, здавалося б, не мають нічого спільного з економікою. Візьмімо, наприклад, інтелектуальне життя. Кожний справжній інтелектуал в Німеччині, Англії чи Франції відчуває, що він задихагться в межах своєї нації; національна приналежність є для нього лише всебічним обмеженням. Сьогодні німецький професор прекрасно здає собі справу, наскільки нісенітний той стиль продукції, якого вимагає його вужча публіка німецьких професорів, і мріє про [107] ширшу свободу вислову, якою втішається французький письменник чи англійський есеїст. Навпаки, паризький літератор починає розуміти, що вже вичерпались традиції літературного мандаринізму та словесного формалізму, на які засуджує його французьке походження, і він волів би, затримавши кращі вартості цих традицій, збагатити їх деякими позитивними якостями німецького професора.

Те саме діється в галузі внутрішньої політики. Ще ніхто вичерпно не проаналізував дивного питання: чому так занепало політичне життя всіх великих держав Європи? Кажуть, що демократичні інституції втратили свій престиж. Але саме це треба вияснити. Бо ця втрата престижу досить дивна. Всюди нарікають на парламент, але чомусь у жодній

країні не пробують замінити його. І навіть немає ніякого плану — навіть утопічної ідеї — нових державних форм, які, принаймні теоретично, видавалися б кращими. Отож, треба ставитися із застереженням до цієї позірної втрати престижу. Проблема не в самих інституціях, як знарядді громадського життя, а в цілях, для яких ми вживаємо їх. Бракує програм, що відповідали б життьовому розмахові в душі кожного сучасного європейця.

Тут перед нами оптична ілюзія, яку слід раз назавжди виправити, бо просто огидно постійно слухати безглузді завваги на тему парламентів. Є цілий ряд слушних заперечень проти традиційної парламентської практики, але, взявши їх одне за одним, бачимо, що жодне з них не приводить до висновку, що парламент треба скасувати, навпаки, всі прямою і ясною дорогою ведуть до потреби зреформувати його. Але ж не можна сказати нічого кращого про якусь річ, як те, що її треба зреформувати, бо ж це означає, що вона необхідна і здібна до нового життя. Сьогоднішнє авто є вислідом усіх заперечень, що їх висували проти нього в 1910 році. Але загальне розчарування в парламенті не зродилося з таких заперечень. Кажуть, наприклад, що парламент неефективний. На це ми повинні відповісти: "Неефективний для чого?" Бо ефективність даного знаряддя — це його здібність виконати певне завдання. У цьому випадку, завдання — розв'язувати громадські проблеми держави. Тому ми вимагаємо, щоб кожний, хто проголошує неефективність парламенту, мав ясне уявлення, як треба розв'язувати сучасні громадські [108] проблеми. Бо коли ніхто не має інших уявлень і навіть теоретично не з'ясовано, що саме треба робити, нема рації закидати парламентаризмові неефективність. Ліпше було б згадати, що ніяка інша інституція в людській історії не витворила потужніших держав, як парламентарні держави XIX століття. Це такий очевидний факт, що тільки найбільший дурень може недобачити його. Отож, не сплутуймо можливість і потребу докорінно зреформувати законодавчі збори, щоб зробити їх "ще більш" ефективними, із заявами про їхню непридатність.

Розчарування в парламенті не має нічого спільного з його загальновідомими вадами. Воно має інші причини, які зовсім не стосуються самого парламенту як політичного знаряддя. Воно постає з того, що європеєць не знає, для чого уживати його, що він не поважає цілі традиційного громадського життя, словом, не має жодних ілюзій про національну державу, в якій він замкнений, мов в'язень. Коли трохи ближче приглянутись до цього факту, то можна завважити, що в більшості країн громадяни не відчувають уже пошани до своєї держави. Тому було б марною річчю вводити конкретні зміни в їхні державні інституції: справа не в них, а в самій державі, яка стала занадто малою.

У своїх господарських, політичних та інтелектуальних проектах європеєць вперше ударяється в межі своєї країни і відчуває, що ці проекти — себто його життьові можливості, його життьовий стиль — несумірні з розміром колективного тіла, в якому він замкнений. І так він відкрив, що бути англійцем, німцем чи французом означає бути провінціалом. Він знайшов, що він тепер є "менший", як був раніше, бо раніше англієць, француз чи німець думав, що він — це всесвіт. Це, на мою думку, справжня причина того почуття занепаду, що мучить європейця. Отже, причина чисто внутрішня та ілюзорна, бо враження занепаду виникло саме з того, що зросли його можливості, які вдаряються в рамки старої організації, що вже стала затісною.

Щоб показати це на живому прикладі, візьмімо яку-небудь конкретну діяльність, наприклад, виробництво авт. Авто — чисто європейський винахід. Проте у виробництві цього продукту веде перед Америка. Звідси висновок: європейське авто в занепаді. Одначе, європейські промисловці і техніки дуже добре знають, [109] що вищість американського продукту походить не від якихось особливих здібностей заморських людей, а просто від того, що американська фабрика без ніяких обмежень пропонує свій виріб ста двадцяти мільйонам покупців. Уявімо собі, що перед європейською фабрикою відкрився б ринок, що охоплював би всі європейські держави з їхніми колоніями та протекторатами. Ніхто не сумнівається, що її авто, розраховане на п'ятсот чи шістсот мільйонів людей, було б куди краще і дешевше, ніж

фабрикат Форда. Майже всі переваги американської техніки є наслідком, а не причиною розміру й однорідності її ринку. Раціоналізація промисловості є автоматичним вислідом її розміру.

Отже, справжнє становище Європи виглядає так: її блискуче й довге минуле привело її до нової життьової стадії, де всі розміри зросли; але рівночасно її структура, що перетривала це минуле, стала карлуватою і перешкоджає новому розростові. Європа постала як комплекс малих націй. Ідея нації й національне почуття були її найхарактернішими винаходами. І тепер вона мусить перерости себе. Оце, в загальних рисах, та величезна драма, що розгортатиметься в майбутні роки. Чи Європа зуміє позбутися пережитків минулого, чи вона назавжди лишиться в їх полоні? Бо вже траплялося в історії, що велика цивілізація гинула лише тому, що не могла замінити своєї традиційної ідеї держави.

6

Раніше я описав агонію та смерть греко-римського світу і в певних деталях посилаюсь на сказане там. А тепер ми можемо розглянути цю тему під іншим кутом зору.

Коли греки і римляни з'являються на арені історії, вони живуть у містах-державах, немов бджоли у вулику. Це — явище, яке нам доводиться прийняти як абсолютний факт нерозгаданого походження; явище, з якого ми повинні виходити, як зоолог виходить з голого, нез'ясованого спостереження, що оса живе самотньою і непосидющою мандрівницею, тоді як золота бджола існує тільки в роях, які будують стільники (37). Правда, археологія дає нам деякі відомості про те, що було на терені Афін і Рима перед тим, як існували ці міста. Але [110] перехід від цієї чисто сільської і неоформленої передісторії до зав'язку міста, цього нового плоду, що виріс на грунті обох півостровів, лишається таємницею; нам навіть неясний етнічний зв'язок між тими доісторичними народами і цими дивними громадами, які внесли в репертуар людського життя велику новину, спорудивши публічний майдан, а довкруги нього місто, відгороджене муром від дикого поля.

Справді, найвлучніша дефініція поняття urbs чи поліс дуже подібна до жартівливого визначення гармати: візьміть діру, туго обмотайте дротом, і ось вам гармата. Так само античне місто починається з порожнини, з форуму чи агори; все інше є лише додатком, щоб закріпити цю порожнину і визначити її межі. Первісний поліс постав не як скупчення житлових будинків, а як місце громадських зборів, простір, призначений для виконування громадських функцій. Місто не постало, як хата чи domus, для захисту від негоди, для розмноження: воно призначене було не для особистих та родинних, а для громадських справ. Таким чином, винайдено зовсім новий рід простору, куди новіший, ніж Ейнштейнів простір. Доти був тільки один рід заселеного простору — відкрите поле, в якому жили люди, приймаючи всі наслідки такого існування. Хлібороб ще живе, як рослина. Його буття, коли він думає, почуває і бажає, зберігає ту дрімотну апатію, в якій живе рослина. Великі азійські й африканські цивілізації були в цьому розумінні великими антропоморфними рослинними утворами. Але греки й римляни рішають відділитися від поля, від природи, від геоботанічного космосу. Як це можливо? Як може людина покинути природу? Куди вона піде, коли безмежне "поле" займає всю землю! Дуже просто: тоді вона відмежовує клапоть поля муром, протиставляючи цей замкнений, обмежений простір решті безформного й безмежного простору. Оце і є майдан. Він не є "інтер'єром", накритим згори, як дім, чи як печери, що існують в природі; він є попросту чистим запереченням поля. Завдяки мурам, які його огороджують, майдан — це клаптик поля, що обертається спиною до решти, що обходиться без решти і протиставиться їй. Цей бунтарський клаптик поля, що відколовся від безмежного поля і відокремився супроти нього, тим самим перестав бути полем, отже, став новим і зовсім своєрідним простором:, де людина звільняється [111] від усякого співжиття з рослиною і звіром, лишає їх назовні, і творить окремий, чисто людський світ. Так постає городянський простір. Тому Сократ, великий городянин, квінтесенція міського духу, скаже одного дня: "Мене не обходять дерева в полі, мене обходять тільки люди в місті". Що знали про це коли-небудь індуси, перси, китайці чи єгиптяни?

До часів Александра Македонського і Цезаря історія Греції та Риму полягає в безнастанній боротьбі між цими двома просторами: між раціональним містом і рослинним полем, між законодавцем і хліборобом, між ius і rus *.

* Міськими законами і селянськими звичаями (латин.).

Не думайте, що ця генеза міста є моєю фантазією, яку можна прийняти тільки як символічний образ. З надзвичайною впертістю мешканці греко-латинсько-го міста хоронять у найглибшому шарі своєї пам'яті спогад про синойкісмос. Нема чого вглиблюватися в тексти, вистачить простого перекладу. Синойкісмос — це угода жити разом; отже, це громадські збори у фізичному і правовому значенні цього слова. Після рослинного розпорошення по широкому полі наступає громадське зосередження в містах. Місто — це "над-дім", це перевершення "дому", тобто гнізда первісних людей, це більш абстрактний і вищий утвір, ніж родинний ойкос — вогнище. Це res publica, політея, що складається не з чоловіків і жінок, а з громадян. Перед людським існуванням відкривається новий вимір, що його не можна звести до первинних, споріднених із тваринним життям. І сюди вкладуть свої найкращі сили ті, що раніше були тільки людьми. Так постає "місто", вже з самого початку як держава.

До певної міри все середземноморське узбережжя завжди виявляло спонтанний нахил до такого роду держави. В більшій чи меншій мірі це саме явище повторюється в Північній Африці (Карфаген — значить "місто"). Італія не позбулася міських держав аж до XIX століття, а іспанський Левант, коли тільки може, повертається до кантоналізму, що є останнім відгомо-ном цієї тисячолітньої традиції .

Завдяки відносній простоті свого складу, міська держава дозволяє ясно пізнати суть державного принципу. З одного боку, слово status (стан, держава) вказує [112] на те, що історичні сили досягли стану рівноваги і стабілізації. В цьому сенсі це протилежність історичного руху: держава — це усталене, оформлене, статичне співжиття. Але за

цим характером нерухомості, за цією спокійною та окресленою формою, як за кожною рівновагою, криється динаміка, що витворила й утримує державу. Словом, ця нерухомість прикриває факт, що установлена держава — це лише вислід попередніх змагань і зусиль, спрямованих до її утворення. Оформленій державі передує держава, яка формується, і в цьому полягає принцип руху.

Цим я хочу сказати, що держава не є формою суспільства, яку людина дістає в дарунок, а що її треба викувати з важким трудом. Вона не подібна до орди, племені чи інших форм суспільства, заснованих на єдинокровності, що їх створила сама природа без людського зусилля. Навпаки, держава починається тоді, коли людина прагне вирватися з природної спільноти, до якої вона належить своєю кров'ю. Замість крові ми могли б згадати будь-яку іншу природну засаду, наприклад, мову. За походженням держава складається із суміші рас і мов. Вона є перевершенням усякої природної спільноти. Вона різнокровна і різномовна.

Отже, місто постає із злуки різних племен. Над племінною різнорідністю воно здвигає абстрактну однорідність права. Ясно, що правова єдність не є тим прагненням, що дає поштовх до створення держави. Цей поштовх куди реальніший, ніж усяке право, а саме: перспектива більших життьових завдань, ніж були можливі в маленьких кровних спільнотах. У зародженні кожної держави ми бачимо чи вгадуємо профіль великого підприємця.

Коли ми приглянемось до історичного становища, що безпосередньо передує створенню держави, то завжди знайдемо таку картину: кілька малих спільнот із такою суспільною структурою, що кожна з них може жити окремо, своїм замкненим внутрішнім життям. Це вказує на те, що в минулому вони, дійсно, жили ізольовано, кожна сама собою і для себе, вступаючи лише випадково в контакт із сусідами. Але після цієї фактичної ізоляції наступає період зовнішнього співжиття, передусім у господарській ділянці. Одиниця кожної спільноти вже не живе виключно в своєму власному крузі; частина її життя зв'язана з одиницями інших

[113] спільнот, з якими вона утримує торговельні чи інтелектуальні стосунки. Отже, постає конфлікт між двома родами співжиття: внутрішнім і зовнішнім. Установлена суспільна форма — права, звичаї, релігія — сприяє внутрішньому кругові і гальмує зовнішній, ширший і новіший. У такій ситуації державний принцип полягає в прагненні знищити суспільні форми внутрішнього співжиття, замінюючи їх іншою суспільною формою, що відповідає новому, зовнішньому співжиттю. Віднесіть це все до сучасного стану Європи, і абстрактні фрази відразу набудуть чіткості й яскравості.

Нова держава може постати лише тоді, коли певний народ відкине традиційну структуру однієї форми співжиття і видумає другу, дотині незнану форму. Тому це — справжня творчість. Держава на початках завжди є плодом вільної уяви. Уява — це визвольна сила, що дана людині. Народ спроможний створити державу лише в міру своєї власної уяви. Ось чому всі народи доходили тільки до певної межі у своєму державному розвитку, а саме, до межі, яку природа поклала їхній уяві.

Греки й римляни, здібні уявити собі місто, що тріумфує над розпорошеністю поля, зупинились на міських мурах. Були люди, що хотіли вивести античну уяву далі, визволити її від міста, але це було даремне намагання. Обмеженість римської уяви, в особі Брута, рішила вбити Цезаря — найпліднішу уяву античного світу. Ми, сучасні європейці, повинні пам'ятати цю історію, бо наша власна історія дійшла до того самого розділу.

7

Коли йде про ясні голови, те, що справді можна назвати ясними головами, то в цілому античному світі були, либонь, тільки дві: Фемістокл і Цезар, два політики. Це дивна річ, бо, назагал, політик, навіть прославлений, є саме тому політиком, що він нездарний. Без сумніву, в Греції та Римі були інші люди, що мали багато ясних думок — філософи, математики, природознавці. Але їхня ясність була наукового характеру, або ясність у схоплюванні абстрактних речей. Всі речі, про

які говорить наука, будь-яка наука, є абстрактні, а абстрактні речі завжди ясні. Тим-то ясність науки [114] існує не так у головах науковців, як у речах, про які вони говорять. Натомість завжди розпливчастою та заплутаною є конкретна, жива дійсність у своїй неповторності. Той, хто здатний точно орієнтуватися в ній, хто за зовнішнім хаосом конкретної життьової ситуації добачає таємну анатомію даного моменту, словом, хто не губиться в житті, той насправді має ясну голову. Погляньте на людей довкола вас і ви побачите, як вони йдуть манівцями крізь життя, як блукають сновидами в межах своєї доброї чи лихої долі, не маючи найменшого поняття, що з ними діється. Вони з такою певністю висловлюються про себе і про своє оточення, неначе мають точне уявлення про це все. Та коли ви хоч поверхово проаналізуєте їхні думки, завважите, що вони ні з одного, ні з другого боку не віддзеркалюють дійсності, до якої начебто стосуються; а коли ви поглибите ваш аналіз, то переконаєтесь, що вони навіть не намагаються наблизитися до дійсності. Навпаки: вони оперують своїми "ідеями", щоб заслонити собі погляд на дійсність і навіть на власне життя. Бо життя — це передусім хаос, в якому людина губиться. Вона це підозріває, але їй страшно стати віч-на-віч з цією жаскою дійсністю, і вона намагається прикрити її зачарованою завісою, на якій все виглядає дуже ясно. її не журить, що її "ідеї" неправдиві; вони їй служать за шанці, щоб захистити життя, за опудала, щоб відігнати дійсність.

Ясну голову має та людина, яка позбулася цих облудних "ідей" і дивиться життю в очі; яка здає собі справу, що в житті все проблематичне, і почуває себе загубленою. Оскільки це чиста правда — а саме, що жити значить почувати себе загубленим,— той, хто її приймає, вже почав знаходити себе, вже почав відкривати справжню дійсність, вже ступив на твердий грунт. Інстинктивно, як потопельник, він шукатиме, за що вхопитись, і цей погляд на життя — трагічний, наполегливий і абсолютно правдивий, бо ж іде про власний порятунок — внесе порядок у хаос його життя. Єдино правдиві почуття — це почуття потопельників. Все інше — риторика, позерство і внутрішнє лицемірство. Той, хто не почуває себе дійсно загубленим, губиться безнадійно, себто ніколи не знайде себе, ніколи не дійде до справжньої дійсності.

Це стосується до всіх сфер життя,, навіть до науки, [115] хоч наука сама собою є втечею від життя. (Більшість науковців присвятила себе науці зі страху зустрітися з життям віч-на-віч. Це не ясні голови, і тому вони такі безпорадні в практичному житті). Вартість наших наукових ідей залежить від того, наскільки ми відчули себе загубленими перед даним питанням, наскільки збагнули його проблематичність і наскільки зрозуміли, що не можемо спиратися на чужі ідеї, рецепти, гасла чи терміни. Той, хто відкриває нову наукову істину, мусить спершу зректися майже всього, чого він навчився, і приходить він до цієї нової істини з кривавими руками, бо по дорозі йому довелося перетяти горлянку незліченним загальникам.

Політика куди реальніша за науку, бо вона складається з неповторних ситуацій, в яких раптом опиняється людина, хоче вона того чи ні. Тому політика становить критерій, яким можна найкраще розрізнити, хто має ясну голову, а хто шаблонну.

З усіх відомих нам політиків Цезар мав найбільший дар пізнавати справжнє обличчя дійсності. Він проявив його в годину страшного замішання, в одну з найхаотичніших епох, що їх будь-коли переживало людство. І немов для того, щоб підкреслити цей неповторний приклад, доля поставила поруч нього Ціцерона, інтелектуального велетня, який ціле своє життя тільки те й робив, що все заплутував.

Надмір щастя розладнав римський політичний апарат. Місто над Тібром, володар Італії, Іспанії, Північної Африки, класичного і еллініcтичного сходу, було на точці розвалу. Його державні інституції мали муніципальний характер і були невіддільні від міста.

Здоров'я демократій, якого б типу й ступеня розвитку вони не були, залежить від мізерної технічної подробиці: виборчої системи. Все інше — другорядне. Коли правильно розподілено виборчі округи, коли вибори відповідають дійсності, все йде гаразд; коли ні, хоч би все інше було в найкращому порядку, все сходить нанівець. На початку І століття до Христа Рим був всемогутній, багатий і не мав перед собою ворогів.

Проте він стояв на вулкані, бо вперто тримався безглуздої виборчої системи; безглуздої тому, що вона була фальшиво побудована. Голосувати треба було в Римі. Громадяни на провінції не могли бути присутні на виборах, не кажучи вже про тих, що жили розкидані [116] по цілому римському світі. Тому що справжні вибори були неможливі, довелося їх фальшувати, і кандидати організували боївки з військових ветеранів та циркових атлетів, що мали тероризувати виборців і розбивати урни.

Без правдивого голосування демократичні інституції висять у повітрі. "Республіка — пусте слово",— сказав Цезар. Магістратури і урядовці не користувались авторитетом. Генерали лівиці і правиці — Марій і Сулла — роззухвалювалися в порожнявих диктатурах, які ні до чого не вели.

Цезар ніколи не викладав своєї політики, він її робив. Випадок хотів, щоб це був сам Цезар, а не підручник цезаризму, що звичайно з'являється пізніше. Якщо ми хочемо зрозуміти цю політику, нема іншого шляху, як узяти його вчинки і назвати їх на ім'я. Таємниця розкривається в його капітальному подвигу — завоюванні Галлії. Щоб доконати цього, він мусив повстати проти державної влади. Чому?

При владі були республіканці, тобто консерватори, вірні прихильники держави-міста. їхню політику можна підсумувати двома пунктами. По-перше: розлад римського громадського життя походить від надмірної експансії Риму. Місто не може панувати над такою великою кількістю народів. Будь-яке нове завоювання — зрада республіки. По-друге, щоб запобігти розладові державних інституцій, потрібний правитель.

Наше слово "правитель" своїм значенням зовсім відмінне від римського. Римлянин розумів під цим словом звичайного громадянина, якому найвища влада дала повноваження керувати республіканськими установами. Ціцерон у своїй книжці "Про Республіку" і Сал-люстій у своїх спогадах про Цезаря підсумовують думку всіх тих публіцистів, які

вимагають створення посади princeps civitatis, rector rerum publicarum, moderator*.

* Правителя міста, керуючого громадськими справами, упокорювача і розпорядника (латин.).

Цезарева розв'язка протилежна до консерваторської. Щоб направити наслідки попередніх римських завоювань, він бачить тільки один вихід: продовжувати їх і рішуче взяти на себе це історичне призначення. Передусім він вважав за необхідне завоювати нові народи [117] Заходу, що в недалекому майбутньому могли бути небезпечнішими за розпещені народи Сходу. Тому Цезар завжди заступав потребу докорінно романізувати варварські народи Заходу.

Шпенглер казав, що греки і римляни неспроможні були відчувати час, сприймати своє буття як часову тяглість. Вони жили в сучасному моменті. Я підозрюю, що діагноз є помилковий або принаймні переплутує дві речі. Антична людина відзначається неймовірною сліпотою щодо майбутнього. Вона його не бачить, так, як дальтонік не бачить червоного кольору. Натомість вона глибоко закорінена в минулому. Перш ніж зробити що-небудь, вона ступає крок назад, як ящірка перед нападом; вона шукає в минулому зразка для сучасної ситуації, і поринає в минуле, як нурець у своєму скафандрі, щоб, знайшовши там відповідь, застосувати її до сучасних проблем. Тому все її життя є до певної міри оживленням минулого. Це означає бути архаїчним, і такими були майже всі греки і римляни. Але це не означає бути знечуленим до часу. Це просто неповне відчуття часу: спаралізоване щодо майбутності і гіпертрофоване щодо минувшини.

Ми, сучасні європейці, навпаки, зорієнтовані на майбутнє і найосновніший вимір часу починається для нас "потім", а не "раніше". Отже, природно, що для нас греко-римське життя видається безчасовим.

Ця ніби манія схоплювати все сучасне пінцетом минулого перенеслася від античної людини на модерного філолога. І тому філолог також сліпий щодо майбутнього. Він також дивиться назад і всюди дошукується прецеденту, якого називає милим словом буколічної поезії "джерело". Уже старовинні біографи Цезаря не були спроможні збагнути цієї велетенської постаті, припускаючи, що він намагався наслідувати Александра Македонського. Звичайно, порівняння насувалося само: якщо Александр не міг спати, думаючи про лаври Мільтіада, то Цезар обов'язково мусив терпіти від безсоння, думаючи про лаври Александра. І так далі. Завжди погляд назад, "сьогоднішнє" йде слідами "вчорашнього". Сучасний філолог є відгомоном класичного біографа.

Той, хто вірить, що Цезар прагнув до того ж, що й Александр, а в це вірили майже всі історики, абсолютно відмовляється зрозуміти його. Цезар є радше [118] протилежністю Александра. Ідея світової держави — єдине, що їх споріднює. Але ця ідея не належить Алек-сандрові, а походить з Персії. Образ Александра мав би потягнути Цезаря на Схід, до славного минулого. Та він рішуче дав перевагу Заходові, і це свідчить про те, що він рішив іти іншим шляхом, ніж великий македонець. А крім того, це була не просто собі світова держава, що полонила уяву Цезаря. Його наміри були куди глибші. Він хотів Римської імперії, яка жила б не Римом, а окраїною, провінціями. А це вже є абсолютним подоланням держави-міста. Це держава, в якій най-розмаїтіші народи співпрацюють, з якою вони зв'язані почуттям солідарності. Це не центр, що наказує, і окраїна, що кориться, а велетенський суспільний організм, де кожний складник є рівночасно пасивним і активним членом. Словом, це наша сучасна держава, передбачена футуристичним генієм Цезаря. Але створення її вимагало б позаримської і антиаристократич-ної влади, яка стояла б високо над республіканською олігархією і над її правителем, що був лише primus inter pares — першим серед рівних. Цією виконавчою владою, що репрезентувала б світову демократію, могла бути тільки монархія з столицею поза Римом.

Республіка! Монархія! Два слова, які протягом історії постійно змінюють своє автентичне значення і яких треба щоразу розкладати, щоб перевірити їх даний зміст.

Довіреними людьми Цезаря, його найближчими помічниками були не архаїчні представники Міста, а нові люди, провінціали, енергійні та рішучі особистості. Його справжнім міністром був Корнелій Бальб, купець із Кадісу, людина з-понад Атлантику, з колонії.

Але це передбачення нової держави було занадто сміливе: повільні голови латинян не могли зробити такий великий стрибок. Образ "Вічного Міста", з його матеріальністю, перешкодив римлянам "побачити" цю найновішу організацію громадського життя. Як можуть створити державу люди, що не жили в Місті? Що Це за нереальний, містичний витвір?

Я повторюю ще раз: реальність, яку ми називаємо "державою", не є суспільством, що постало спонт? шо, об'єднане кровним спорідненням. Держава виникає тоді, коли примушується до співжиття групи різного походження. Цей примус не є голим насильством, [119] а є радше закликом до спільної мети, до спільного завдання, що ставиться перед розпорошеними групами. Держава — це передусім план дії, програма співпраці. Вона закликає людей, щоб вони спільно робили щось. Держава — не кровне споріднення, не мовна і не територіальна єдність, ані навіть сусідство осідків. Вона не є чимсь матеріальним, нерухомим, даним і обмеженим. Вона — чистий динамізм, воля робити щось спільно, і завдяки тому державна ідея не обмежена ніякими фізичними кордонами.

Надзвичайно влучною є відома політична емблема Сааведри Фахардо: стріла, а під нею напис: "Або злет, або спад". Це — держава. Не річ, а рух. Держава постійно "приходить звідкись" і "йде кудись". Як усякий рух, вона має terminus a quo і terminus ad quem *. Розітніть у будь-який момент життя держави, яка справді є державою, і ви знайдете єдність співжиття, позірно засновану на тій чи іншій

матеріальній прикметі: крові, мові, "природних кордонах". Статична школа вважає це за суть держави. Але ми скоро помічаємо, що це людське угруповання займається не тільки внутрішніми справами: воно завойовує інші народи, закладає колонії, федерується з іншими державами, себто постійно переборює те, що, здавалося б, є матеріальною засадою його єдності. Це — terminus ad quem **, це і є справжня держава, єдність якої полягає саме в переборюванні всякої даної єдності. Коли завмирає це прагнення до дальшої мети, держава автоматично підупадає, і дана єдність, нібито заснована на матеріальній базі — расі, мові, природних кордонах — нічого не помагає: держава розколюється, розпадається, розкладається.

* Тут: початок і кінець (латин.).

* Тут: кінцевий пункт (латин.).

Тільки ця двосторонність держави — єдність, яку вона вже осягнула, і ширша єдність, до якої вона прагне,— дозволяє нам зрозуміти істоту національної держави. Загальновідомо, що досі ще не вдалося дати точну дефініцію нації, беручи це слово в його сучасному розумінні. "Держава-місто" була дуже ясною ідеєю, яку можна було бачити на власні очі. Але новий тип суспільної єдності, що виріс серед галлів та германців і став політичним натхненням Заходу, є куди [120] більш розпливчастою річчю. Філолог, цей сучасний історик, що в своїй суті є архаїзатором, почуває себе в обличчі цього могутнього явища таким же розгубленим, як Цезар чи Таціт, коли вони своїм римським лексиконом намагались визначити ті держави, які народжувалися за Альпами, за Рейном чи за Піренеями. Вони називали їх civitas, gens, natio, здаючи собі справу, що жодний з цих термінів не віддає дійсності. Це не є civitas з тієї простої причини, що це — не міста (39). Також неможливо визначити їх, виходячи з загальнішого поняття території. Нові народи легко міняли свої землі, принаймні поширювали і звужували терен свого заселення. Також не були вони етнічними спільнотами — gentes, nationes. Хоч як далеко ми їх прослідимо, нові держави з'являються як спілки неспоріднених груп. У них мішається різна кров. Що ж це таке нація,

якщо не є вона ані кревним спорідненням, ані спільною територіальною приналежністю, ані чимсь іншим в цьому роді? ,

Як то буває завжди, просте признання фактів дає нам найкращий ключ. Що саме нам впадає в очі, коли ми розглядаємо розвиток будь-якої "модерної нації" — Франції, Іспанії, Німеччини? А ось що: те, що в одну добу ніби становило націю, заперечується в наступну добу. Спершу нація — це плем'я, а сусіднє плем'я — це вже не нація. Згодом нація складається з двох племен; пізніше це — "область", і незабаром це вже графство, князівство і, нарешті, королівство. Нація — це Леон, але не Кастілія; згодом це Леон і Кастілія, але не Арагон. Тут, очевидно, діють дві засади: одна, мінлива і завжди переборювана — плем'я, область, князівство, королівство, зі своєю мовою чи діалектом; а друга, постійна, яка вільно перескакує через усі ці межі і вимагає єдності там, де перша бачила тільки корінну суперечність.

Філологи — я так називаю всіх, що нині претендують на звання "істориків",— дозволяють собі на незрівнянну небилицю, коли відштовхуються від того, що тепер, У цей скороминущий момент, в ці два-три століття, є націями Заходу, і вважають, що Верцінгеторіг чи Сід Воївник вже боролися за Францію від Сент-Мало до Страсбурга, або за Іспанію від Фіністерра до Гібралтару. Ці філологи, мов той наївний драматург, майже завжди показують, як герой вирушає на Тридцятилітню [121] війну. Щоб пояснити нам, як сформувалися Франція та Іспанія, вони припускають, що Франція та Іспанія вже тоді існували як готові формації в глибині французьких та іспанських душ. Неначебто вже існували французи й іспанці тоді, коли не було ще Франції та Іспанії! Неначебто француз та іспанець не є утворами, що їх треба було викувати двотисячолітнім зусиллям!

Гола правда полягає в тому, що сучасні нації є тільки сучасним проявом тієї змінної, приреченої на вічне переборювання засади, про яку згадувано вище. Цією засадою не є вже тепер кров чи мова; спільність крові та мови у Франції чи Іспанії була наслідком, а не причиною державного об'єднання. Цією засадою є тепер "природні кордони".

Нехай собі дипломати у спритному фехтуванні вживають цього поняття природних кордонів як ultima ratio своєї аргументації. Але історик не сміє ховатися за ним, неначе це остаточний редут. Це поняття не є остаточне і навіть достатньо окреслене.

Не забуваймо, в чому, точно беручи, полягає наше питання. Ходить про те, щоб пізнати, що це таке національна держава — те, що ми сьогодні називаємо нацією,— на відміну від інших форм держави, таких, як держава-місто чи, беручи протилежну крайність, імперія, яку заложив Август(40). Якщо ми хочемо сформулювати нашу тему ще ясніше й точніше, висловімся ось так: яка реальна сила витворила це співжиття мільйонів людей під суверенністю державної влади, яку ми називаємо Францією, Англією, Іспанією, Італією чи Німеччиною? Це не була попередня спільнота крові, бо в кожному з цих колективних організмів пливуть найрізнорідніші течії крові. Це також не була мовна єдність, бо народи, об'єднані сьогодні в одній державі, говорили та ще й говорять різними мовами. Відносна однорідність раси і мови, якою вони втішаються, припускаючи, що тут є чим втішатися,— вислід попереднього політичного об'єднання. Отож, ані кров, ані мова не творять національної держави; це радше сама національна держава вирівнює первісні різниці червоних тілець крові і артикульованих звуків. І це завжди бувало так. Дуже рідко, щоб не сказати ніколи, держава поставала з попередньої спільноти крові та мови. Нині Іспанія не тому національна держава, що там всюди говорять по-іспанськи (41). Арагон [122] і Каталонія також не були національними державами тому, що якогось там дня їх територіальні межі збігалися з межами арагонської чи каталонської мови. Ми були б ближче до правди, якби, не цураючись казуїстики, яка проявляється в кожній дійсності, схилилися до такого припущення: всяка мовна єдність, що охоплює ширшу територію, майже завжди є продуктом попереднього політичного об'єднання(42). Держава завжди грала роль великого драгомана.

Це вже всім давно відоме, і тим дивнішою є впертість, з якою настоюють на тому, що кров і мова —-основа національності. В цьому я бачу стільки ж невдячності, скільки й непослідовності. Бо француз має

завдячувати свою сучасну Францію, а іспанець свою сучасну Іспанію засаді X, дія якої якраз і була скерована на переборення вузької спільності, заснованої на крові й мові. Отож, Франція та Іспанія своїм змістом протилежні до того, що їх уможливило.

Подібне перекручення постає, коли засновують ідею нації на територіальній засаді і шукають вияснення єдності, яку годі відкрити в крові чи мові, в географічній містиці "природних кордонів". Тут ми натрапляємо на те саме оптичне викривлення. Випадково в сучасний момент держава або так звані нації займають певні частини континенту або острови. З цих сучасних меж люди хочуть зробити щось остаточне і метафізичне. Нам кажуть, що це — "природні кордони", і під цією "природністю" розуміють якесь магічне передрішення історії формою земної поверхні. Але цей міф відразу розпливається, коли його піддати тим самим міркуванням, якими доведено, що спільність крові і мови не є джерелами нації. Також і тут, повернувшись назад на кількасот років, ми бачимо на місці сучасних Франції та Іспанії ряд дрібних держав, розділених своїми неминучими "природними" кордонами. Щоправда, гірський кордон не був таким нездоланним, як Піренеї чи Альпи, а водяна перегорода не така могутня, як Рейн, Ла-Манш чи Гібралтарська протока. Але це показує тільки, що "природність" кордонів — річ відносна. Вона залежить від господарських і військових засобів доби.

Історична реальність звісних "природних" кордонів полягає просто в тому, що вони перешкоджають експансії народу А проти народу Б. Оскільки вони є перешкодою [123] у співжитті чи війні для А, остільки вони є обороною для Б. Отже, ідея "природних кордонів" щиросердечно визнає, що можливість експансії та злиття народів є ще природнішою, ніж сам кордон. Виглядає, що тільки матеріальна перепона стримує їх. Вчорашні та позавчорашні кордони видаються нам сьогодні не основою французької та іспанської нації, а навпаки: перешкодами, що їх зустрічає національна ідея у своєму процесі об'єднання. І, незважаючи на це, ми намагаємося приписувати сьогоднішнім кордонам остаточний і засадничий характер, хоч нові засоби транспорту та війни перекреслили їхню ефективність перепон.

Яку ж роль відігравали кордони у формуванні дер-жав-націй, якщо вони не були їхньою позитивною основою? Відповідь ясна і дуже важлива, щоб зрозуміти справжній дух держави-нації супроти держави-міста. Кордони служили на те, щоб консолідувати вже досягнене державне об'єднання. Отож вони не були початком нації; навпаки, спочатку вони були перешкодою, а потім, коли вже були подолані, стали матеріальною гарантією єдності.

Така сама роль припадала расі та мові. Не спільність однієї чи другої створили націю, а навпаки: національна держава завжди зустрічала у своєму прагненні до об'єднання багато рас і багато мов, які ставали їй на перешкоді. Лише після того як цю перешкоду усунено, постала відносна єдність раси і мови, які в свою чергу допомагали консолідувати єдність.

Отож нема іншого виходу, як направити традиційне перекручення, якого зазнала ідея національної держави, і звикнути до думки, що саме ті три речі, які ніби складали національну державу, були головними перешкодами її розвитку. Коли я направляю це перекручення, очевидно виглядатиме так, що я сам допускаюсь його.

Треба шукати секрет успіху національної держави в її своєрідному дусі, в її планах, політиці, а не в сторонніх засадах біологічного чи географічного характеру.

Чому, кінець кінцем, треба вдаватися до раси, мови і території, щоб зрозуміти розквіт національних держав? Просто тому, що в цих державах ми знаходимо тісний зв'язок і солідарність інтересів одиниці з громадською [124] владою,— річ невідому в античних державах. В Афінах і Римі тільки жменька людей були громадянами держави; решта — раби, найманці, провінціали, колоністи — були тільки підданими. В Англії, франції та Іспанії ніколи не було просто "підданих" держави; кожний був її членом, зливався з нею. Форми цієї єдності з державою і в державі, особливо ж юридичні форми, були відмінні, залежно від епохи. Були великі різниці в рангах і в особистому становищі, були більш

упривілейовані і більш упосліджені класи; але якщо інтерпретувати фактичну реальність політичної ситуації в кожну добу і воскресити її дух, то стає ясним, що кожна одиниця була активним членом держави, співучасником і співробітником її. Нація, в тому розумінні, як це слово вживається на Заході вже понад сторіччя, є єдністю державної влади і колективності, якою вона править.

Держава, хоч яка була б її форма — примітивна, антична, середньовічна чи сучасна,— є завжди запрошенням, що його одна група людей передає іншим групам, щоб спільно здійснювати якийсь почин. Цей почин, хоч які були б його проміжні етапи, полягає, кінець кінцем, у створенні певного типу суспільного життя. Держава, з одного боку, і проект життя, програма суспільної дії, з другого, є нероздільною єдністю. Різні державні форми постають з тих різних форм, якими ініціативна група нав'язує співпрацю з іншими групами. Античній державі ніколи не вдавалося злитися з цими іншими. Рим опановує і виховує італіків і провінціалів, але не підносить їх до себе, не об'єднується з ними. Навіть у самому Місті він не досягнув повного політичного злиття громадян. Не забуваймо, що за часів республіки Рим був насправді двома Римами: Сенатом і народом. Державне об'єднання ніколи не сягнуло поза зовнішнє об'єднання окремих груп, які й надалі залишались окремішніми та чужими між собою. Тому загрожена Імперія не могла розраховувати на патріотизм інших, і мусила оборонятися виключно своїм бюрократичним, адміністраційним та військовим апаратом.

Ця неспроможність усіх грецьких та римських груп злитися з іншими має глибокі причини, що їх тут не місце розбирати; остаточно можна підсумувати їх тим, Що антична людина уявляла собі співпрацю держави [125] з населенням у надто простий, елементарний і грубий спосіб, а саме як дуалізм пануючих і опанованих(43). Римові належалось панувати, а не слухати; всім іншим — слухати, а не панувати. В такий спосіб держава матеріалізується в pomoerium *, в міському поселенні, що його фізично окреслюють мури.

* Вільний незабудований простір по обидва боки міського муру, що вважався священним (латин.).

Але нові народи приносять із собою нове, менш матеріалістичне розуміння держави. Оскільки вона є закликом до спільного починy, її істота — чисто динамічна: діяння, спільність чину. І так кожен, хто включається в спільну справу, стає активним членом держави, є політичним підметом, тоді як раса, кров, географічне походження і суспільна верства лишаються на другому плані. Не попередня спільнота — традиційна, фатальна й незмінна — дає нам право на політичне співжиття, а майбутня спільнота в конкретній дії. Не те, чим ми були вчора, а те, що ми завтра робитимемо разом, об'єднує нас у державі. Звідси та легкість, з якою політична єдність перескакує на Заході через усі ті межі, що.полонили античну державу. Бо європеєць, у порівнянні з homo antiquus **, поводиться як людина, звернена обличчям до майбутнього, свідомо живе в ньому і до нього достосовує своє сучасне.

** Античною людиною (латин.).

Такого роду політична тенденція неодмінно приво-дитиме до щораз ширших об'єднань у відсутності будь-чого, що могло б в засаді затримати її. Здібність до злиття є необмежена. Не тільки одного народу з другим, але й — ще типовіше для національної держави — всіх суспільних верств всередині політичного організму. В міру того як росте держава, територіально і етнічно, внутрішня співпраця теж стає тіснішою. Національна держава в своїй основі демократична, і це куди важливіше, ніж усі різниці державних форм.

Варто підкреслити, що, визначаючи націю на основі якоїсь минулої спільності, кінець кінцем завжди приймають Ренанову формулу просто тому, що в ній до крові, мови і традицій додається нова прикмета, а саме, що нація — це "щоденний плебісцит". Але чи ми добре розуміємо значення цього вислову? Чи ми не можемо [126] вкласти в нього тепер зміст із знаком протилежним, аніж пропонував Ренан, і до того ж зміст, багато правдивіший?

8

"Спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному; спогади про спільно доконані подвиги і готовність до дальших — ось основні умови, що творять націю... В минулому — спадщина слави та каяття, в майбутньому — спільна програма дії для всіх... Існування нації — це щоденний плебісцит".

Так звучить відома формула Ренана. Чим пояснити її надзвичайний успіх? Без сумніву, дотепністю кінцівки. Ідея, що нація полягає в щоденному плебісциті, вражає нас, як визволення. Спільна кров, мова та минуле — це все статичні, фатальні, заскорузлі, інертні засади; це — в'язниця. Якби нація полягала тільки в цьому, і нічому іншому, то нація лежада б за нами, нам не було б до неї діла. Нація була б річчю, якою ми є, але не річчю, яку ми робимо. Не було б сенсу навіть обороняти її, коли б хтось нападав на неї.

Чи ми хочемо того, чи ні, людське життя постійно зв'язане з майбутнім. З сучасного моменту ми скеровуємо свою увагу на прийдешній. Тому жити — це завжди, завжди, без угаву та спочинку, робити. Чому нікому не прийшло на думку, що робити, робити будь-що, означає здійснювати майбутнє? Навіть коли ми поринаємо в спомини. Ми викликаємо спогади в даний момент, щоб осягнути чогось у наступний момент, хоч би це була тільки приємність відтворити минуле. Хвилину тому ця скромна приємність з'явилась нам як бажане майбутнє; тому ми "робимо" її. Отже, ми стверджуємо: для людини усе має зміст тільки в міру того, як воно скероване до майбутнього (44).

Якби нація складалася тільки з минулого і сучасного, ніхто не став би обороняти її в разі нападу. Ті, хто твердить протилежне, лицеміри або дурні. Але буває, що національне минуле кидає принади — справжні чи уявні — в майбутнє. Ми хочемо, щоб наша нація існувала в майбутньому. Заради цього ми стаємо в її обороні, а не в ім'я крові, мови чи спільного минулого. Боронячи нашу державу, ми обороняємо наше завтра, а не наше вчора.

Оце саме лунає в формулі Ренана: нація як чудова [127] програма майбутнього. Плебісцит вирішує майбутнє. Те, що в цьому випадку майбутнє є лише продовженням минулого, анітрохи не змінює питання. Це тільки показує, що й сама дефініція Ренана дещо архаїчна.

Тому національна держава є політичним принципом, що стоїть ближче до чистої ідеї держави, аніж античне "місто" чи "держава-плем'я" арабів, побудована на кровній спорідненості. В дійсності національна ідея все ще досить обтяжена зв'язком з минулим, з територією, з расою; але в ній завжди тріумфує чистий принцип людського об'єднання довкруги звабливої програми майбутнього. Ще більше: я сказав би, що це обтяження минулим і це відносне обмеження матеріальними засадами не були і не є повністю спонтанним виявом західної душі, а походять від штучної інтерпретації національної ідеї, яку нам дав романтизм. Якби в Середньовіччі існувало те саме поняття нації, як у XIX столітті, Англія, Франція, Іспанія та Німеччина ніколи б не появились на світ (45). Бо ця інтерпретація переплутує те, що надихає і формує націю, з тим, що лише консолідує і зберігає її. Відверто кажучи, не патріотизмом були створені нації. Ті, хто так думає, допускаються сентиментальної помилки, про яку вже була мова і якої допустився сам Ренан у своїй знаменитій дефініції. Якщо існування нації вимагає, щоб група людей мала спільне минуле, то як ми назвемо ту групу людей, котра переживає як сучасне те, що з нинішньої точки зору є минулим? Адже очевидно, що їхня колишня форма життя скінчилася в той момент, коли вони могли сказати собі: ми — нація. Чи не помітний тут цеховий порок "філолога" — архівара, його професійне викривлення зору, що не дозволяє йому бачити дійсність, коли вона не є минула? "Філолог", в силу свого фаху, потребує передусім, щоб існувало минуле, але нація, перш ніж мати спільне минуле, мусила створити цю спільноту, а перш ніж створити її, мусила вимріяти її, прагнути до неї, проектувати її. Щоб існувала нація, досить того, щоб вона сама себе запроектувала, хоч би цей проект не здійснився, хоч би виконання його провалилось, як то траплялося стільки разів. В такому випадку ми говоримо про передчасно змарновану націю; приклад: Бургундія.

З народами Центральної та Південної Америки Іспанія має спільне минуле, спільну расу, спільну мову, [128] і проте не творить з ними одної нації. Чому? Бракує лише одної речі, яка, очевидно, є основною: спільного майбутнього. Іспанія не зуміла придумати програми колективного майбутнього, яка могла б привабити ці біологічно споріднені групи. Тому "плебісцит", зваживши майбутнє, відкинув Іспанію. І тут нічого не помогли архіви, спогади, предки чи "батьківщина". Коли це все існує, воно служить для консолідації, але це все (46).

Отже, я бачу в "державі-нації" історичну формацію плебісцитного характеру. Все інше, чим вона ніби є, має минущу і змінливу вартість, є змістом, чи формою, чи консолідацією, якої плебісцит вимагає. Ренан знайшов магічне слово, що сяє яскравим світлом і дозволяє нам побачити найглибші нутрощі нації, які складаються з таких двох елементів: по-перше — проекту побудови тотального співжиття спільними зусиллями; по-друге — з відданості людей цьому захоплюючому проектові. Ця загальна відданість породжує внутрішню міць, що відрізняє національну державу від усіх античних, у яких єдність осягається і утримується зовнішнім тиском держави на розбіжні групи, тоді як тут сила держави зроджується із спонтанної та глибокої солідарності між "підданими". В дійсності, піддані вже є державою і не можуть відчувати її (це нова, чудова риса національності) як щось чуже і зовнішнє.

А проте Ренан мало не зводить нанівець свою ідею, надаючи плебісцитові ретроспективного змісту, що стосується вже готової нації, про дальше існування якої він рішає. Я волів би дати плебісцитові протилежний знак і застосувати його до нації in statu nascendi * — нації, що народжується. Це — вирішальний кут зору. Бо, насправді, нація ніколи не буває "готовою". Цим вона відрізняється від інших видів держави. Нація завжди або росте, або занепадає. Tertium non datur**. Вона або здобуває прибічників, або втрачає їх, залежно від того, чи її держава в даний момент має життьове завдання, чи ні.

* У стані формування (латин.).

** Третього не дано (латин.).

Тому було б надзвичайно повчальним переглянути ряд тих об'єднавчих ідей і проектів, які з черги захоплювали людські групи Заходу. Тоді ми побачили б, [129] як європейці жили ними, не тільки в своєму суспільному, але навіть у суто особистому житті; як зростала або підупадала їх активність, залежно від того, чи мали вони спільне завдання, чи ні.

Такий огляд показав би нам ще іншу річ. Політичні цілі античної держави фактично нічим не були обмежені; по-перше, тому що вона не вимагала об'єднавчої підтримки підкорених груп; по-друге, тому що сама "держава" нездатна була вирватись із фатальних обмежень племені чи міста. Тож один народ — перси, македонці чи римляни — міг підкорити будь-які обшири планети. Оскільки не було справжньої, внутрішньої, остаточної єдності, доля народів залежала тільки від однієї умови — воєнної та адміністративної спроможності завойовника. Але на Заході національне об'єднання мусило пройти неминучу серію етапів. Ми недостатньо дивуємось тому, що в Європі не постало жодної імперії розмірів перської, Александра Македонського чи Августа.

Формотворчий процес націй завжди проходив в Європі таким ритмом.

Перша фаза. Своєрідний західний інстинкт, що зображує нам державу як злиття різних народів в політичну і моральну спільноту, починає діяти на територіально, етнічно і мовно ближчі групи. Не тому, що ця близькість засновує націю, а тому, що легше подолати розбіжність серед ближніх.

Друга фаза. Період консолідації, в якому інші народи поза новою державою вважаються за чужинців і більш-менш ворогів Це період, в

якому національний процес набирає виключного характеру, замикається всередині своєї держави; словом, це те, що ми сьогодні називаємо націоналізмом. Але фактом є, що рівночасно, як люди відчувають політично, що інші є чужинцями та суперниками, вони спілкують з ними економічно, інтелектуально і морально. Націоналістичні війни служать на те, щоб вирівнювати різниці техніки та духу. Хронічні вороги поступово стають однорідними(4)'. Мало-помалу з'являється на обрії свідомість, що ці ворожі народи належать до того самого людського кола, що й наша держава. Незважаючи на це, їх далі вважають за чужих і ворожих.

Третя фаза. Держава втішається повною консолідацією. Тоді перед нею виринає нове завдання: об'єднатися [130] з народами, які донедавна були її ворогами. Росте переконання, що вони споріднені з нами в моралі та в інтересах і що разом ми творимо національне коло супроти інших, більш віддалених і ще більш чужих груп. І ось дозріла нова національна ідея.

Один приклад з'ясує те, що я маю на увазі. Звичайно твердять, що за часів Сіда, в XI столітті, Іспанія вже була національною ідеєю, і щоб скріпити цю тезу, додають, що кількасот літ раніше святий Ісидор уже говорив про "матір Іспанію". На мій погляд, це разюче перекручення історичної перспективи. За часів Сіда починала формуватись держава Леону і Кастилії, і ця леонсько-кастільська єдність була національною ідеєю доби, політично чинною ідеєю. Натомість "Іспанія" була суто риторичним поняттям; в крайньому разі, однією з багатьох плідних ідей, що їх посіяла на Заході Римська імперія. "Іспанці" звикли були, що Рим групував їх в одній адміністративній області, в одній єпархії Великої імперії. Але це географічно-адміністративне поняття було накинене іззовні, не мало внутрішньої сили, не мало ніякого прагнення в майбутнє.

Хоч якої реальності ми хотіли б надати цій ідеї в XI столітті, ми мусимо признати, що вона навіть не осягає тієї сили та чіткості, що її ідея Еллади мала для греків IV століття. І, проте, Еллада ніколи не була

справжньою національною ідеєю. Дійсне історичне співвідношення можна висловити так: Еллада була для греків IV століття, а "Іспанія" для "іспанців" XI і навіть XIV тим, чим Європа була для "європейців" XIX століття.

Це показує нам, як завдання і спроби національного об'єднання з'являються в свій час, немов звуки в мелодії. Просте вчорашнє споріднення мусить чекати до завтра, щоб вибухнути національним натхненням. І можна не сумніватися, що неминуче надійде година цього вибуху.

Тепер для європейців надходить час, коли Європа може стати їхньою національною ідеєю. І ця віра сьогодні куди менш утопічна, аніж пророцтва про єдність Іспанії чи Франції в XI столітті. Чим вірнішою буде національна Держава Заходу своїй справжній істоті, тим скоріше вона вдосконалиться як могутня континентальна держава. [131]

9

Ледве-но європейські нації заокруглились у сучасних зарисах, як довкруги них і під ними виринула, наче тло, Європа. Це той спільний краєвид, в якому вони рухаються від доби Відродження, і цим європейським краєвидом є самі нації, які несвідомо вже починають відвертатися від своєї войовничої множинності. Франція, Англія, Іспанія, Італія, Німеччина воюють між собою, укладають союзи, ламають і переформовують їх. Але все це, і війна і мир, є співжиттям рівних з рівними, що ані у війні, ані в мирі не було можливим між Римом і кельто-іберійцями, галлами, британцями та германцями. Історія висунула на передній план конфлікти і взагалі політику, що є останнім грунтом, на якому сходить засів єдності; але тим часом як на одній ріллі точилася боротьба, на сто інших провадилась торгівля з ворогом, відбувався обмін ідей, мистецьких форм і релігій. Гуркіт боїв був, так би мовити, лише завісою, за якою тим упертіше розросталась мирна співпраця, що тісно переплітала долі ворогуючих народів. В кожному новому поколінні зростала духова схожість. Або, висловлюючись точніше і обережніше:

французькі, англійські та іспанські душі були, є і будуть такі відмінні, як кому хочеться; але вони мають ту саму психологічну структуру і, крім того, поступово набувають того самого змісту. Релігія, наука, право, мистецтво, суспільні та еротичні вартості стають спільним добром. А це ж ті духові речі, якими живе людина. Отже, однорідність виявляється більшою, ніж вона була б, якби всі душі були шиті на одну міру.

Якби ми сьогодні підсумували наш духовий інвентар — погляди, норми, бажання, вірування, ми помітили б, що більша частина всього цього не дістається французові з його Франції чи іспанцеві з його Іспанії, а походить із спільного європейського фонду. Нині, по суті, в кожному з нас європейський первень важить куди більше, як наші французькі, іспанські чи інші особливості. Якби ми зробили уявний експеримент і стали жити тільки тим, що є в нас "національне", якби ми позбавили пересічного француза або німця всіх тих звичок, думок, почуттів, слів, що їх вони запозичили від інших народів, на них напав би жах. Вони зрозуміли б, що просто не можуть жити, бо чотири [132] п'ятих їхнього внутрішнього майна є загальноєвропейською власністю.

Хіба ми, що живемо на цій частині планети, можемо зробити що-небудь достойніше, аніж здійснити те завдання, яке вже чотири сторіччя замкнене в слові "Європа". Протиставиться цьому тільки упередження старих "націй", ідея нації, зв'язаної своїм минулим. Тепер ми побачимо, чи європейці не є дітьми Лотової жінки і не хочуть творити історії, обернувши голову назад. Згадка про Рим і взагалі про античну людину має бути для нас пересторогою; дуже трудно для певного типу людини покинути ідею держави, яка вже закоренилась в його голові. На щастя, ідея національної держави, яку європеєць свідомо чи несвідомо приніс у світ, не є тією схоластичною ідеєю, яку проповідували "філологи".

Тепер я можу підсумувати тему цього нарису. Нині світ переживає тяжку моральну кризу, яка, крім інших симптомів, виявляється в несамовитому бунті мас і походить від деморалізації Європи. Причини цієї деморалізації численні. Однією з найголовніших є переміщення

влади, яку наш континент раніше тримав над рештою світу і над собою. Європа непевна, що вона панує, а решта світу теж непевна, що над нею панують. Історичний суверенітет розпорошився.

Вже нема й "повноти часів", бо це вимагає ясного, передрішеного, недвозначного майбутнього, як його уявляло собі XIX століття. Тоді людям здавалось, що вони знають, що станеться завтра. Але тепер знову відкривається вид на нові, невідомі далі, бо ніхто не знає, хто пануватиме і як буде поділена влада на землі. Хто — це значить: який народ чи яка група народів, отже, який етнічний тип? Себто, яка ідеологія, яка система вартостей, норм і життьових імпульсів?

Ніхто не знає, до якого центру тяжітимуть лівдські справи в найближчому майбутньому, і тому життя світу набрало ганебної минущості. Все, що сьогодні робиться публічно і приватно, навіть в душі одиниці, за винятком деяких галузей науки,— все є минуще. Най-мудріше поступає той, хто не довіряє нічому, що оповіщається, виставляється, випробовується і вихваляється. Все це зникне ще скоріше, як з'явилось. Все, починаючи від манії фізичного спорту (я маю на увазі манію, не самий спорт) аж до насильства в політиці, від [133] "модерного мистецтва" до сонячних купелів на безглуздих модних курортах. Всі ці речі не мають коріння, бо все це пусті вигадки в гіршому розумінні слова, забаганки і примхи. Це не твориво, що виросло з істотних глибин життя, не потяг і не справжня потреба. Словом, все це фальш. Цей новий стиль життя на словах плекає ширість, але на ділі є обманом. Правда є тільки в такому житті, всі вчинки якого конечно необхідні. Нема нині жодного політика, що відчував би необхідність своєї політики. І він її відчуває тим менше, чим екстравагантніші й легковажніші його поза і жести, чим менш вони натхнені історичним призначенням. Єдиним життям, яке має власне коріння, єдиним автохтонним життям є таке, що складається із необхідних вчинків. Все інше, те, що в нашій силі взяти, лишити чи замінять, є сфальшованим життям.

Сучасне життя є виплодом межичасся, прогалини між двома історичними епохами: тією, що була, і тією, що буде. Тому воно має тимчасовий характер. Чоловіки не знають, яким ідеалам вони мають служити, жінки не знають, який тип чоловіка вони воліють.

Європейці не можуть жити, коли перед ними не стоїть велике спільне завдання об'єднання. Коли цього завдання бракує, вони підупадають, кволіють і їхня душа розхитується. Початок цього всього стоїть перед нашими очима. Державні утвори, що досі називалися націями, осягнули свого найбільшого розвитку приблизно сто років тому. І вже нема що робити з ними, хіба що перерости їх. Вони вже давно є минувшиною, що накопичується довкруги європейця, ув'язнюючи і утискаючи його. Обдаровані більшою життьовою свободою, ніж будь-коли, ми відчуваємо, що повітря всередині кожної нації задушливе, що це — в'язничне повітря. Кожна нація, що раніше була широко відкритим, провітрюваним простором, обернулася в провінцію, в "замкнене приміщення". В європейській "надна-ції", яку ми собі уявляємо, сучасна множинність не може й не повинна зникнути. Тоді як антична держава нищила всі відмінності між народами, паралізувала їх або просто консервувала як мумію, національна ідея із її істотним динамізмом вимагає збереження цієї активної множинності, що завжди була притаманною для життя Заходу.

Ми всі відчуваємо потребу нових життьових засад. [134]

Але, як то завжди трапляється в подібних кризах, дехто намагається рятувати становище штучним відживленням тих самих, пережитих засад, Цим пояснюється "націоналістичний" вибух останніх років. І це, повторюю, завжди траплялося так: останній спалах — найяскравіший; останній віддих — найглибший. Напередодні зникнення кордони стають найбільш чутливими, як військові, так і економічні.

Але всі ці "націоналізми" — лише сліпі кути. Спробуйте проектувати їх в майбутнє, і ви відчуєте перепону. Націоналізм є завжди імпульсом протилежного напрямку, ніж ті сили, що творять державу. Він виключає,

а останні включають. В епохи консолідації він, безсумнівно, має позитивну вартість і є високим ідеалом. Але в Європі все вже надмірно сконсолідоване, і націоналізм є тільки манією, приводом, щоб ухилитися від обов'язку, від нового, великого завдання. Примітивні засоби, яких він уживає, і тип людей, яких він захоплює, показують аж надто ясно, що він є протилежністю історично-творчого руху.

Тільки рішення збудувати велику націю з групи континентальних народів могло б відживити пульс Європи. Вона б знову повірила в себе і автоматично почала б ставити високі вимоги до себе, дисциплінувати себе.

Але становище куди небезпечніше, аніж звичайно думають. Минають роки, і постає небезпека, що європейці звикнуть до обниженого тонусу свого існування; що вони відучаться панувати і, передусім, опановувати себе. В такому разі всі їхні чесноти і здібності поступово вивітряться.

Але, як це завжди буває в процесі творення нації, об'єднання Європи натрапляє на спротив консервативних верств. Це може привести їх до катастрофи, бо до загальної небезпеки, що Європа остаточно здеморалізується і втратить всю свою історичну енергію, прилучається ще інша, і то дуже конкретна і загрозлива. Коли комунізм переміг в Росії, багато людей думало, що червона повінь заллє увесь Захід. Я в це не вірив. Навпаки, в ті роки я писав, що російський комунізм є неприйнятною речовиною для європейців, породи людей, яка в своїй історії поставила всі зусилля і все завзяття на карту індивідуалізму. Прийшов час, і ті, що тривожились, знайшли спокій. Вони знайшли спокій [135] саме тоді, коли надходить пора, щоб втратити його. Бо якраз тепер невгамовний, агресивний комунізм може залляти Європу.

Моє враження таке: тепер, як і раніше, комуністичне кредо в російському стилі не цікавить і не спокушає європейця, не обіцяє йому привабливого майбутнього. І не з тих плитких причин, що їх звичайно приточують його апостоли, твердолобі, глухі та неправдолюбні. Буржуа

Заходу знає дуже добре, що, навіть без комунізму, людині, яка живе виключно зі своїх рент і передає їх своїм дітям, лишаються лічені дні. Не це імунізує Європу проти "московської віри". І ще менше страх. Примхливі припущення, на яких Сорель двадцять років тому заснував свою "Тактику насильства", видаються нам тепер смішними. Буржуа не боягуз, як думав Сорель, і в цю хвилину він більше схильний до насильства, ніж робітники. Всім відомо, що больше-визм переміг у Росії тільки тому, що там не було буржуазії . Фашизм, що є дрібнобуржуазним рухом, виявився ще більш насильницьким, ніж усе робітництво вкупі. Отже, не ці всі речі перешкоджають європейцеві кинутися в обійми комунізмові, але куди простіша й елементарніша причина, а саме: європеєць не бачить в комуністичному порядку ніяких передумов для людського щастя.

І проте, повторюю, мені здається можливим, що в найближчих роках Європа захопиться большевиз-мом. Не через самий большевизм, а всупереч йому.

Уявімо собі, що "п'ятирічки", що їх совєтський уряд здійснює з геркулесівським зусиллям, осягнули намічену мету, і величезне російське господарство не тільки відбудоване, а знаходиться в повному розквіті. Хоч який був би зміст большевизму, він є величезним людським експериментом. В ньому люди рішуче взялися за здійснення реформаторської програми і живуть напружено під суворою дисципліною, яка живиться цією вірою. Якщо фатум, байдужий до людського ентузіазму, не покладе край цьому експериментові, якщо він відкриє йому більш-менш вільний шлях, то большевизм своєю блискучою якістю розкішного підприємства засяє над континентальним обрієм, як нове, полум'яне сузір'я. Якщо Європа в міжчассі продовжуватиме своє ганебне животіння, з нервами і м'язами, послабленими через брак дисципліни, без проекту нового [136] життя, як зможе вона уникнути заразливого впливу такого величного підприємства? Тільки ті, що не знають європейця, можуть надіятись, що він не почує цього заклику до нового діла і не захопиться ним, коли він сам не може розгорнути такий же гордовитий прапор. Аби тільки служити якійсь справі, що наповнить

його життя змістом, аби тільки втекти від власної духової порожнечі, європеєць може загамувати свої застереження до комунізму і захопитися якщо не його змістом, то його моральним жестом.

У перетворейні Європи в єдину континентальну державу я бачу єдиний спосіб протиставитись "п'ятилітньому планові".

Експерти політичної економії запевняють нас, що імовірність такої перемоги дуже невелика. Але це було б надто ганебно, якби антикомунізм покладав усі свої надії на матеріальні труднощі противника. Катастрофа комунізму була б тоді рівнозначна катастрофі сучасної людини. Комунізм — це моральний ухил, щось на зразок моралі. Чи не було б достойніше й корисніше протиставити цій східній моралі нову мораль Заходу, заклик до нової програми життя?

XV

МИ ДОХОДИМО ДО ВЛАСТИВОГО ПИТАННЯ

Питання таке: Європа лишилася без моральних норм. Маса відкидає застарілі норми зовсім не для того, щоб замінити їх новими, кращими; ні, в центрі її життьового плану лежить прагнення жити, не підкоряючись ніяким заповідям моралі. Не вірте молоді, коли вона говорить про "нову мораль". Я абсолютно заперечую, що нині існує в будь-якому закутку Європи якась група, натхнена новим етосом. Коли хто говорить про "нову мораль", то він цим лише вчиняє зайву неморальність, намагаючись перевезти контрабанду.

Тому було б наївно закидати сьогоднішній людині брак моралі. Такий закид був би їй байдужий, або радше полестив би їй. Заперечування моралі ввійшло в моду, і кожний хвалиться цим.

Якщо ми лишимо осторонь, як це зроблено в цьому [137] нарисі, всі групи, що є залишками минулого — християн, ідеалістів, старих

ліберaлів, то серед усіх представників нашої епохи не знайдеться жодної групи, ставлення якої до життя не обмежувалося б переконанням, що вона має всі права і ніяких зобов'язань. Не важно, чи вона маскується як реакційна, чи як революційна: в активній чи пасивній формі, як тільки приходить до діла, вона покаже своє духове обличчя, рішуче відкидаючи будь-який обов'язок і почуваючи, без найменшого на те виправдання, що вона посідає необмежені права.

Хоч яка субстанція попаде в таку душу, вона дасть той самий вислід і обернеться в привід, щоб не підкорятися нічому конкретному. Коли вона поводиться реакційно чи антиліберально, то для того, щоб могла твердити, що спасіння батьківщини і держави дає їй право зрівняти всі інші норми і розчавити ближнього, передусім якщо той ближній є видатною одиницею. Але те саме трапляється, коли вона грає роль революціонера: позірне захоплення чорноробом, знедоленим і соціальною справедливістю,— це для нього маска, за якою він може ухилятися від усякого обов'язку, як от від ввічливості, правдивості і, передусім, пошани чи поваги до кращих одиниць. Я знаю не одного, що пристав до однієї чи другої робітничої партії тільки для того, щоб відчути за собою право зневажати духові вартості і відмовляти їм у належній пошані. Щодо інших диктатур, то ми вже надто добре бачили, як вони лестять масі, зневажаючи все, що виступає понад пересічним рівнем.

Це уникання будь-якого обов'язку частинно пояснює те сміховинне і ганебне явище, що наша доба витворила платформу молоді "як такої". Це, либонь, найбільш потворна риса наших днів. Дорослі люди проголошують себе "молодими" тому, що чули, що молодь має більше прав, аніж обов'язків, тому, що вона може відкладати їх виконування аж до грецьких календ дозрілого віку. Молодь, як така, завжди вважалася вільною від обов'язку докопувати великих діл. Вона завжди жила в борг. Це лежить у людській природі. Це було свого роду неписане право, напівіронічне, на-півласкаве, яке дорослі надавали юнакам. Але найбільш вражає те, що останні тепер роблять з нього дійсне право,

щоб захопити всі інші права, які належаться тільки тим, хто вже щось зробив. [138]

Дійшло вже до того, що молодь стала засобом шантажу. Ми дійсно живемо в добу універсального шантажу, який приймає дві взаємодоповнюючі форми: шантаж насильства і шантаж висміювання. І тут і там мета та сама: щоб простий, сірий чоловік міг почувати себе вільним від усякої підлеглості.

Тому не слід ідеалізувати сучасну кризу, пояснюючи її як конфлікт між двома кодексами моралі чи двома цивілізаціями — однією, що хиріє, і другою, що світає. Маса просто обходиться без будь-якої моралі, бо всяка мораль у своїй суті є почуттям підкорення, свідомістю служби й обов'язку. Але, може, слово "просто" тут не на місці. Бо не ходить лише про те, що ця істота обходиться без моралі. Справа куди складніша. Визволитися від моралі не така вже проста річ. Те, що ми називаємо словом "аморальність", словом, невірним уже граматично, в дійсності не існує. Якщо ви не хочете підкорятись ніякій нормі, то мусите неминуче прийняти норму, що заперечує будь-яку мораль, а це вже не аморально, а антиморально. Це — від'ємна, негативна мораль, яка заховує лише порожню форму справжньої моралі.

Як можна було повірити в аморальність життя? Без сумніву, лише тому, що вся сучасна культура і цивілізація приводить нас до цього переконання. Тепер Європа пожинає болючі наслідки свого духового поводження. Вона без застережень прийняла блискучу, але позбавлену коріння культуру.

В цьому нарисі я хотів накреслити певний тип європейця, аналізуючи передусім його відношення до тієї самої цивілізації, в якій він народився. Це було необхідне тому, що цей тип не репрезентує якоїсь нової цивілізації, що бореться із старою; він є голим запереченням, за яким криється чистий паразитизм. Маса все Ще живиться всім тим, що вона заперечує і що інші перед нею збудували та нагромадили. Тому не слід було плутати її психограму з основним питанням: від яких корінних вад

страждає сучасна європейська культура? Бо очевидно, що кінець кінцем ці вади витворили тип людини, що нині панує.

Але це основне питання мусить лишитися поза цими сторінками, бо воно надто широке. Воно примусило б нас глибоко розгорнути ту доктрину людського існування, яка переплітається тут, як супровідний мотив, ледве чутна, ледве накреслена. Може, скоро вона залунає на повен голос. [139]

ПРИМІТКИ

1) В моїй книжці "Безхребетна Іспанія", що вийшла 1922 року, в статті в "El Sol" під заголовком "Маси" (1926) і в двох рефератах, виголошених у Спілці любителів мистецтва в Буенос-Айресі (1928), я займався темою, яку розгортаю в цьому нарисі. Тепер мій намір — зібрати досі мною сказане, щоб таким чином постала органічна доктрина про найважливіший факт нашого часу.

2) Цей процес трагічний тим, що під час формування великих міст село почало вилюднюватись і, таким чином, цілковито спала кількість населення Імперії.

3) Первісне значення слова "модерний", яким себе охрестили останні часи, дуже чітко виявляє це почуття "висоти часів", що я його тепер аналізую. Модерним є те, що згідне із способом (modus): розуміється, новим способом, модифікацією чи модою, що в даному часі виринула супроти старих, традиційних способів, що їх уживалося в минулому. Отже, слово "модерний" передає не тільки свідомість нового життя, вищого від старовинного, а й імператив бути на висоті часів. Для "модерної" людини не бути на цій висоті означає упадати з історичного рівня.

4) Саме тому, що життьовий час людини обмежений, саме тому, що вона смертна, вона прагне тріумфувати над віддаллю і над

припізненням. Для Бога, що Його буття безсмертне, авто не мало б сенсу.

5) В найгіршому разі, коли б світ здавався звуженим до одного виходу, завжди був би другий вихід: покинути світ. Він є частиною світу так, як двері є частиною кімнати.

6) Ньютонів світ був безмежний, але ця безмежність не мала розміру, а була порожнім узагальненням, абстрактною, порожньою утопією. Ейнштейнів світ обмежений, але повний і конкретний в усіх його частинах, і тому це є світ, багатший на речі і фактично більший розміром.

7) Свобода духу, себто потужність інтелекту, залежить від здібності дисоціювати традиційно нероздільні поняття. Дисоціювати поняття куди трудніше, ніж асоціювати їх, як показав Келлер у своїх дослідах про розумові здібності шимпанзе. Ще ніколи людський розум не мав такої спроможності дисоціювати, як тепер. [406]

8) Звідси походять різні діагнози занепаду. Не йде про те, що ми занепали, а що ми готові допустити всяку можливість і тому не виключаємо можливості занепаду.

9) Проте ми побачимо, як можна приймати від минулого не якусь позитивну орієнтацію, а певні негативні поради. Минуле не скаже нам, що ми маємо робити, та воно скаже, чого ми маємо уникати.

10) Герман Вейль, один з найбільших сучасних фізиків, друг і продовжувач Ейнштейна, не раз казав у приватних розмовах, що якби раптом згинуло десять чи дванадцять певних людей, то чудо сучасної фізики пропало б назавжди для людства. Треба було багатьох сторіч, щоб пристосувати орган розуму до абстрактної складності фізичної теорії. Будь-яка подія могла б знищити ці багаті людські можливості, що, крім того, є підставою майбутньої техніки.

11) Хоч яка багата могла бути одиниця супроти інших, оскільки світ у цілості був бідний, сфера вигод і товарів, яку могло забезпечити її багатство, була дуже обмежена. Життя пересічної людини сьогодні легше, вигідніше й певніше, ніж життя найпотужніших одиниць інших часів. Що їй шкодить, що вона не є багатшою за інших, якщо світ багатший і забезпечує їй прекрасні шляхи, залізниці, телеграфи, готелі, особисту безпеку й аспірин?

12) Віддавшися власним нахилам, маса, хоч яка вона буде плебейська чи "аристократична", через прагнення жити, завжди схильна нищити основи свого життя. Вдалою карикатурою цього нахилу "a propter vitam, vivendi perdere causes" ("Заради життя знищити причини цього життя") мені завжди здавалися події в селі Ніхар, недалеко міста Альмерія, коли 13 вересня 1759 року проголошено королем Карлоса III. Проголошення відчитано на сільському майдані. "Опісля наказано принести напоїв для цілого зборища, яке спожило сімдесят сім арроб вина і чотири міхи горілки, що їх так розігріло, що вони з великою ясою рушили до шпихліра і викинули крізь вікна всю пшеницю, яка там була, та іще 900 реалів із скринь. Звідти вони пішли до тютюнового складу і наказали висипати всі гроші і тютюн. В крамницях вони чинили те саме, наказуючи розсипати ввесь пивний і їстивний товар, який там знаходився, аби обряд був бучніший. Духовний стан так само не одставав, гучно переконував жіноцтво, аби вони викидали все, що було в їх хатах, що вони й виконали без жодної користі, бо не зосталося в хатах ні хліба, ні пшениці, ні борошна, ні ячменю, ні мисок, ні горшків, ні ступ, ні стільців, і село зосталося в руїні". За документом тих часів у посіданні сеньйора Санчеса де Тока, що його цитує Мануель Данвіла в "Reinado de Carlos III", т. II, ст. 10, прим. 2. Це село, щоб зазнати своєї монархістичної радості, нищить само себе. Подиву гідний Ніха-ре! Тобі належить майбутнє! [407]

13) Інтелектуальною масою є той, хто перед якою-небудь проблемою задовольняється першою-ліпшою думкою, яку знаходить у своїй голові. Натомість, видатним є той, хто нехтує тим, до чого він доходить без

попереднього зусилля, і приймає як гідне себе лише те, що ще є понад ним і по що треба ще високо сягнути.

14) Оскільки тут ходить тільки про те, щоб повернути слову "шляхта" його первісне значення, що виключає спадок, нема нагоди розглядати факт, що стільки разів в історії з'являється "шляхта крові". Отож це питання лишається незаторкненим.

15) Багато разів я ставив собі питання: нема сумніву, що відвіку для багатьох людей найгіршою мукою життя був контакт чи зудар з дурнотою ближніх. Проте, чи не диво, що, здається, ніколи ніхто не брався за дослідження її, не написав есе про дурноту?

16) Ніде правди діти: всяка опінія є теорією.

17) Якщо хтось у дискусії з нами не старається дотримуватися правди, якщо не має волі бути правдивим, то він інтелектуальний варвар. Фактично, це становище маси, коли вона говорить, викладає чи пише.

18) Відомий вислів Дон Кіхота (Примітка перекл.).

19) Зайве говорити, майже ніхто не візьме поважно цих висловів, і навіть люди найкращих намірів зрозуміють їх як звичайні метафори, може й хвилюючі. Тільки рідкий читач, досить чистосердний, щоб не вірити, що він уже остаточно знає, що це таке життя, чи принаймні, чим воно не є, дасть себе привернути первинним значенням цих фраз і якраз він зрозуміє їх — байдуже, чи вони правдиві, чи мильні. Серед решти пануватиме найщиріша однозгідність, з цією єдиною різницею: одні будуть думати, що, серйозно говорячи, життя — це екзистенціальний процес душі, а інші — що це низка хімічних реакцій. Я не вірю, що покращає моє становище супроти таких герметичних читачів, якщо я підсумую цілий спосіб думання, кажучи, що первинне і корінне значення слова "життя" виявляється тоді, коли його вживається в значенні

біографії, а не біології. З тієї причини, що всяка біологія — це під кінець лише розділ певних біографій, це те, що роблять біологи у своєму житті. Все інше — абстракція, фантазія і міф.

20) Ця свобода рухів супроти минулого є, отже, не вередливим бунтом, а, навпаки, очевидним обов'язком всякої "критичної епохи". Якщо я обороняю лібералізм дев'ятнадцятого століття проти мас, що його брутально атакують, це не означає, що я відмовляюсь від повної свободи супроти того ж лібералізму. І навпаки: примітивізм, що з'являється в цьому нарисі у своєму найгіршому вигляді,— це, в певному розумінні, передумова всякого великого історичного поступу.

21) Тому, на мою думку, той, хто визначає Північну Америку її 408

"технікою", цим нічого не каже. Одна з речей, що найгірше баламутять європейську свідомість,— це сукупність наївних поглядів на Північну Америку, що їх можна почути з уст навіть найкультурні-ших осіб. Це окремий випадок несумірності між складністю сучасних проблем і здібністю розумів, яку я пізніше відмічаю.

22) В істоті, ліберальна демократія і техніка, в свою чергу, так тісно сплітаються і пов'язуються, що годі уявити собі одну без другої, і тому була б бажана третя, загальніша назва, яка охоплювала б обидві. Це була б правдива назва, гасло минулого століття.

23) Не говорімо про внутрішні питання. Більшість самих дослідників не мають найменшої підозри про надзвичайно поважну й небезпечну внутрішню кризу, через яку проходить їх наука.

24) Аристотель, "Метафізика", 893, а, 10.

25) Потворність факту побільшується в сто разів тим, що, як я зазначив,— усі інші життьові засади — політика, право, мистецтво, мораль, релігія — переходять тепер через кризу і, принаймні тимчасово,

зазнали краху. Тільки наука не зазнає краху, а щодня сповнює з неймовірною надвишкою все, що вона обіцяє, і ще більше, ніж обіцяє. Отже, вона не має конкуренції, і не можна вибачити байдужості до неї, вважаючи, що пересічна людина захопилась якимсь іншим аспектом культури.

26) Вже тут ми добачаємо різницю між станом наук епохи та станом її культури, різницю, до якої ми ще повернемось.

27) Одне покоління діє біля тридцяти років. Але це діяння ділиться на два етапи і прибирає двох форм: в першій половині, приблизно, цього періоду нове покоління займається пропагандою своїх ідей, нахилів і смаків, що під кінець набирають сили та переважають у другій половині його перебігу. Але покоління, виховане під його володінням, уже приносить нові ідеї, нахили й смаки, що їх починає поширювати в громадській атмосфері. Коли ідеї, нахили й смаки керівного покоління крайні, отже революційні, то нове покоління антикрайнє і антиреволюційне, себто істотно реставраторське своїм духом. Ясно, що під реставрацією не слід розуміти просто "вороття до старих порядків", чим реставрації ніколи не були.

28) Не плутаймо зросту і навіть багатства засобів з надміром. У дев'ятнадцятому столітті дедалі легшає життя, зростаючи в неймовірний спосіб — якісно і кількісно, як ми вже зазначили вище. Та надійшла хвилина, коли цивілізований світ, порівнюючи зі сприйнятливістю пересічної людини, набув рис надмірного, зайвого багатства. Один приклад: позірна певність, яку навіював поступ (себто постійний зріст життьових користей), здеморалізувала пересічну людину, надхнувши її фальшивою, гамуючою й шкідливою самопевністю. [409]

29) У цьому, як і в інших випадках, англійська аристократія становить виняток. Досить накреслити загальні обриси британської історії, щоб пізнати, що цей подиву гідний випадок є лише винятком, що підтверджує правило. Всупереч загальноприйнятій думці, англійська

шляхта жила рідше в надмірному багатстві і частіше в безнастанній небезпеці, ніж будь-яка інша шляхта Європи. І тому, що вона жила завжди в небезпеці, вона зуміла здобути собі пошану, а це означає, що вона стояла постійно напоготові. Часто забувають засадничий факт, що Англія була до середини вісімнадцятого століття найбідні-шою країною Заходу. І це врятувало шляхту. Оскільки вона не мала надмірних багатств, вона мусила відразу погодитись на торговельну й виробничу діяльність, що в Європі вважалася нешляхетною; себто вона дуже швидко рішила жити в економічно продуктивний спосіб і не покладатися на свої привілеї.

30) Те, що дім супроти суспільства,— це, в ширшому масштабі, нація супроти спільноти націй. Один з найясніших і найсерйозніших виявів панівного "самовдоволення" — це, як ми побачимо, рішення кількох націй робити в міжнародному співжитті те, що їм забагнеться. Вони це наївно називають "націоналізмом". І я, що гидую фарисейським підпорядкуванням інтернаціоналізмові, з другого боку вважаю гротесковою цю фазу "самовдоволення" найменш покликаних націй.

31) Хто за Коперником вірить, що сонце не заходить за обрій, проте бачить, як воно заходить, а оскільки бачення є первинною формою переконання, він таки далі вірить, що воно западає. Справа в тім, що його наукова віра постійно заперечує наслідки його первинної чи безпосередньої віри. Отак католик заперечує своєю догматичною вірою свою власну автентичну ліберальну віру. Це посилання на католика править тут за приклад, що має висвітлити вище викладені думки; але докорінна критика, якій я піддав масу наших днів, "самовдоволеного панича", не стосується до нього. Він сходиться з останнім тільки в одному пункті. Я докоряю "самовдово-леному паничеві" за неавтентичність, що охоплює майже всю його істоту. Католик неавтентичний лише в деяких пунктах своєї істоти. Але навіть цей частинний збіг лише позірний. Католик неавтентичний в одній частині своєї істоти — у всьому, що, хоч-не-хоч, робить з нього модерну людину, — тому, що він хоче бути вірний другій життьовій частині своєї істоти, а саме — релігійній вірі. Це означає, що призначення католика істотно

трагічне. І, приймаючи цю частину неавтентичності, він сповняє свій обов'язок. "Самовдоволе-ний панич", натомість, зраджує себе самого через чисту неповажність — якраз, щоб уникнути всякої трагедії.

32) Пониження й збридження — це життьова форма того, хто [410] відмовився бути тим, ким він мусить бути. Його автентичне буття не вмирає, а обертається в тінь, що його обвинувачує, в привид, що постійно нагадує йому нижчість його сучасного буття супроти призначеного. Дезертир свого призначення — це живий самогубець.

33) Щоб панувала філософія, не потрібно, щоб панували філософи, як спершу вимагав Платон, ані навіть, щоб філософували імператори, як скромно бажав він пізніше. Обидві розв'язки були б, в істоті, фатальні. Щоб панувала філософія, досить, щоб вона існувала, себто, щоб філософи були філософами. Вже майже ціле сторіччя, як філософи займаються всім іншим: політикою, педагогікою, літературою та наукою.

34) Цей простий образ великого історичного перевороту, в якому зверхність шляхти замінено перевагою буржуазії, походить від Л. фон Ранке; але ясно, що його символічна і схематична правда вимагає чимало додатків, щоб бути зовсім вірною. Порох був відомий з непам'ятних часів. Винахід зарядної люфи належить якомусь ломбардійцеві, але він дав наслідки тільки тоді, коли вилито першу кулю. "Шляхта" вживала вогнепальної зброї в малій кількості, бо вона була задорога. Тільки міщанські війська, краще зорганізовані під господарським оглядом, могли її широко застосувати. Проте лишається буквальною правдою, що шляхта, репрезентована бургундійським військом середньовічного типу, була вщент розбита новим, не професійним, а міщанським військом швейцарців. Головна сила цього війська полягала в новій дисципліні і новій раціоналізації тактики.

35) Варто було б ближче розглянути цей пункт і вказати на те, що епоха абсолютних монархій в Європі оперувала дуже слабими державами. Як це вияснити? Суспільство вже починало розвиватись. Чому ж, коли держава була всесильна, абсолютна, вона не розбудувала

своєї потуги? Вже згадано одну з причин: технічна, раціональна, бюрократична неспроможність родової шляхти. Але цього не досить. Треба додати, що в абсолютній державі аристократи не хотіли посилювати держави за рахунок суспільства. Всупереч загальноприйнятій думці, абсолютна держава інстинктивно шанувала суспільство куди більше, ніж наша демократична держава, яка має більше розуму, але менше відчуття історичної відповідальності.

36) Згадайте останні слова, що їх промовив Септімій Север до своїх синів: "Будьте згідні, платіть воякам і зневажайте все інше".

37) В такий спосіб міркує фізичний і біологічний розум, "натуралістичний розум", доводячи тим самим, що він менш розсудливий, ніж "історичний розум". Бо останній, коли трактує проблеми докорінно, а не побічно, як на цих сторінках, не визнає жодного факту за абсолютний. Для нього міркувати — це значить розчиняти всякий факт, відкриваючи його генезу. Див. есе автора "Історія як система". [411]

38) Було б цікаво показати, як в Каталонії співпрацюють дві протилежні сили: європейський націоналізм і "міський дух" Барселони, в якому все ще живуть нахили старої середземноморської людини. Я вже сказав при іншій нагоді, що левантієць є останнім homo antiqu-us, що залишився на Іберійському півострові.

39) Римляни ніколи не називали варварські поселення містами, хоч як густо стояли їх будинки. Вони їх називали "faute de mieux", sedes aratorum (поселення хліборобів.— фр., латин.).

40) Загальновідомо, що імперія Августа є протилежністю того, що хотів створити його названий батько. Цезар Август продовжує лінію Помпея, ворога Цезаря. Досі найкращою працею на цю тему є книжка Едуардо Мейєра "Монархія Цезаря і принципат Помпея", 1918.

41) Це навіть не є правдивим фактом, що всі іспанці говорять по-іспанськи, чи всі англійці по-англійськи, чи всі німці літературною німецькою мовою.

42) Звичайно, не взято тут до уваги таких випадків, як койнон і лінгуа франка, які є не національними, а специфічно міжнародними мовами.

43) Наділення всіх мешканців Імперії громадянством, що на перший погляд суперечить цьому, є насправді підтвердженням. Бо ця поступка була зроблена вже тоді, як громадянство втратило своє політичне значення і стало пустим титулом або ж зобов'язанням супроти держави. Годі було сподіватися чогось іншого від цивілізації, в якій рабство мало засадничий характер. Натомість для наших "націй" рабство було лише пережитком.

44) Таким чином, людина, без сумніву, "футуристична" істота, тобто вона живе передусім в майбутньому і майбутнім. Проте, я протиставляв античну людину європейцеві, твердячи, що перша була відносно замкнена супроти майбутнього, а остання відносно відкрита. Існує позірна суперечність між цими двома тезами. Це враження постає тоді, коли ми забуваємо, що людина є двоповерховою істотою: з одного боку вона є тим, чим вона є, з другого боку вона має про себе саму уявлення, які покриваються більше чи менше з її справжньою істотою. Очевидно, наші ідеї, воління і бажання не можуть перекреслити нашого правдивого я, але вони можуть ускладнити й переінакшити його. Антична людина і європеєць рівною мірою зайняті майбутнім; але перша піддає майбутнє заповіді минулого, тоді як ми даємо більшу суверенність майбутньому, новому як такому. Цей антагонізм, не в бутті, а у волінні, дає нам право назвати європейця футуристом, а античну людину — архаїзатором. Є показним фактом, що європеєць, як тільки він підростає і стає на власні ноги, починає називати своє життя "модерною епохою". Як усім відомо, "модерне" означає нове, те, що заперечує старі звичаї. [412] Вже в XIV столітті люди починають підкреслювати модерне саме в тих питаннях, які найглибше цікавили ту добу: вони говорять,

наприклад, про devotio moderna (сучасний різновид поклоніння Господу. — латин.), свого роду авангард "містичної теології".

45) Ідея національності хронологічно зродилась як один із перших симптомів романтизму наприкінці XVIII століття.

46) Перед нами розгортається, як у лабораторії, гігантський експеримент, який покаже, чи вдасться Англії втримати різні частини своєї імперії в суверенній єдності співжиття, пропонуючи їм привабливу програму.

47) Проте ця однорідність зберігає, а не перекреслює розбіжність походження.

48) Цього досить, щоб переконатися раз назавжди, що Марксів соціалізм і большевизм — два історичні явища, які ледве мають що-небудь спільне.